

Muslim Women and Factors Facilitating Their Roles in Community Development : A Case Study of the Healthy Cities and Communities Project in Pattani

Jawanit Kittitornkool¹, Parichadt Wongpanit² and Thritsawan Nonthaphut²

¹Ph.D. (Development Studies), Assistant Professor,
Faculty of Environmental Management, Prince of Songkla University.
E-mail: jawanit.k@psu.ac.th

²M.Sc. (Environmental Education), Researcher,
Faculty of Environmental Management, Prince of Songkla University

Abstract

This article presents the outcome of the monitoring project for the Healthy Cities and Communities Project in southern Thailand during 2003. Data were derived from interviewing with thirteen people actively involved in community development activities, Muslim academics and three Muslim women who play a leading role in developing their communities in Pattani. A literature review of historical, cultural and social contexts, together with social and economic changes in southern Muslim provinces, particularly Pattani, is also included. Factors facilitating Muslim women's leading roles in community development are: increases in occupational opportunities, participation in development activities, access to information from mass media, their abilities to fulfill household duties at the same time as their development involvement, and build up of social acceptance from community members. As such, the promotion of Muslim women's development participation should base on Islamic principles and practices, which emphasize on women's roles as wives and mothers.

Keywords: community development, Pattani, Muslim women, women's roles

ผู้หญิงมุสลิมกับปัจจัยที่เอื้อต่อบทบาทการพัฒนาชุมชน : กรณีศึกษาโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองนำอยู่ปัตตานี

เยาวนิจ กิตติธรรกุล¹, ปาริฉัตร วงศ์พานิช² และ ธฤชวรรณ นนทพุทธร²

¹ Ph.D. (Development Studies), ผู้ช่วยศาสตราจารย์

คณะกรรมการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

E-mail: jawanit.k@psu.ac.th

² M.Sc.(Environmental Education), นักวิจัย

คณะกรรมการจัดการสิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอผลการศึกษาระยะยาวซึ่งสืบเนื่องจากการดำเนินโครงการติดตาม พัฒนา และยกระดับองค์ความรู้เกี่ยวกับโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองนำอยู่ภาคใต้ในช่วงเวลา 1 ปี (พ.ศ. 2546) ข้อมูลได้จากการสัมภาษณ์บุคคลจำนวน 13 คน ทั้งผู้มีบทบาทเกี่ยวข้องกับการพัฒนาเมือง นักวิชาการมุสลิม และผู้หญิงมุสลิม 3 คนซึ่งมีบทบาทนำในการพัฒนาชุมชนเมืองในปัตตานี ประกอบกับการสำรวจเอกสารเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ บริบททางสังคมและวัฒนธรรม รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนมุสลิมในภาคใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัตตานี ผู้ศึกษาพบว่า ปัจจัยที่เอื้อต่อการพัฒนาการเป็นผู้นำชุมชนของผู้หญิงมุสลิมได้แก่ โอกาสที่เพิ่มขึ้นทั้งในด้านอาชีพ เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนา และการได้รับข้อมูลข่าวสารจากสื่อมวลชน รวมทั้งการทำหน้าที่ในครอบครัวให้สมบูรณ์ควบคู่ไปกับการทำงานพัฒนา และการสร้างยอมรับจากสมาชิกในชุมชน การส่งเสริมบทบาทของผู้หญิงมุสลิมในการพัฒนาจึงควรเชื่อมโยงกับวิถีปฏิบัติและหลักการมุสลิม ซึ่งเน้นบทบาทของผู้หญิงในการเป็นภรรยาและมารดาเป็นสำคัญ

คำสำคัญ: การพัฒนาชุมชน, บทบาทของผู้หญิง, ปัตตานี, ผู้หญิงมุสลิม

บทนำ

สังคมมุสลิมใน 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ซึ่งได้แก่ ยะลา นราธิวาส และปัตตานี ถือได้ว่าเป็นสังคมที่มีความเป็นเอกลักษณ์ทางศาสนา วัฒนธรรม และความเชื่อที่มีลักษณะโดดเด่นจากสังคมไทยส่วนใหญ่ ความโดดเด่นดังกล่าวเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลาม วัฒนธรรม

หรือวิถีชีวิตและรูปแบบแห่งพฤติกรรม ตลอดจนงานศิลปะสร้างสรรค์ต่างๆ จึงอยู่ในขอบข่ายของคัมภีร์อัลกุรอาน และสุนนะฮ์ของศาสดา และยังมีมรดกทางวัฒนธรรมรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่ง (ศรีพงษ์ อุดมครบ, 2539, 57; เสาวนีย์ จิตต์หมวด, 2531, 226 - 227) แม้วิถีชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิถีชีวิตคนเมืองเปลี่ยนแปลงไปอย่าง

มาก แต่วิถีปฏิบัติของสังคมมุสลิมถือได้ว่ายังมีการเปลี่ยนแปลงค่อนข้างน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับสังคมทั่วไป ทั้งนี้ เนื่องจากบทบัญญัติทางศาสนาได้กำหนดบทบาทหน้าที่ของบุคคล และโครงสร้างของสังคมอย่างค่อนข้างชัดเจน ส่งผลต่อกระบวนการเรียนรู้ในสังคมมุสลิม โดยครอบครัวซึ่งนับเป็นกลไกพื้นฐานทางสังคม มีการแบ่งบทบาทหน้าที่ของสมาชิกภายในครอบครัวอย่างชัดเจน กล่าวคือ สามีทำหน้าที่เป็นผู้นำให้ความคุ้มครอง และรับผิดชอบในการประกอบอาชีพหารายได้เพื่อเลี้ยงครอบครัวและบุตร ส่วนภรรยาทำหน้าที่ในการดูแลกิจการต่างๆ ภายในบ้าน พร้อมกับอบรมลูกให้เป็นคนดีตามหลักศาสนาอิสลาม (ศิริรัตน์ ธานีรณานนท์ ดลมนรจณ์ บากา และฉลองภพ สุตังกรกาญจน์, 2538, 12)

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาของนักวิชาการหลายท่าน พบว่า ในปัจจุบันการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและภาวะเศรษฐกิจของสังคมเมืองที่บีบคั้น ก็เป็นปัจจัยให้ผู้หญิงมุสลิมออกมามีบทบาทในการหาเลี้ยงชีพมากขึ้น ดังที่ ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ (1989 อ้างถึงใน ศิริรัตน์ ธานีรณานนท์ ดลมนรจณ์ บากา และฉลองภพ สุตังกรกาญจน์, 2538, 12) ได้ชี้ให้เห็นว่าสตรีไทยมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้ มีบทบาทสำคัญในกิจกรรมอื่นๆ นอกเหนือจากบทบาทในบ้าน คือ การเป็นผู้ประกอบการเล็ก ๆ ทางธุรกิจ กิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ เปิดโอกาสให้ผู้หญิงมุสลิมได้ติดต่อกับโลกภายนอกมากขึ้น ในทำนองเดียวกัน ภาวะการเปลี่ยนแปลงทางสังคมทำให้ผู้หญิงมุสลิมอีกกลุ่มหนึ่งได้แสดงบทบาทที่นอกเหนือจากบทบาทในบ้าน โดยการเข้าร่วมกิจกรรมโครงการพัฒนาที่หน่วยงานต่างๆ ให้การสนับสนุน โครงการพัฒนาชุมชนเมืองที่สำคัญ โครงการหนึ่งในจังหวัดปัตตานีก็คือ โครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองนำอยู่ โดยในระยะแรก โครงการฯ มีส่วนผลักดันให้ผู้หญิงมุสลิมมีบทบาทผู้นำชุมชนในมิติการจัดการสวัสดิการ ซึ่งนับเป็นมิติของการพัฒนาที่สอดคล้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนเป็นอย่างดี บทความนี้เป็นผลสืบเนื่องจากการที่ผู้เขียนได้ดำเนินโครงการติดตาม พัฒนาและยกระดับองค์ความรู้ ในระหว่างเดือนมกราคม - ธันวาคม 2546 โครงการฯ ดังกล่าวดำเนินงานควบคู่ไปกับโครงการปฏิบัติการชุมชน และเมืองนำอยู่ภาคใต้ เพื่อสนับสนุน

กระบวนการด้านการศึกษา การเก็บรวบรวมข้อมูล และเพื่อสังเคราะห์บทเรียนและองค์ความรู้จากการดำเนินงาน การดำเนินงานในระยะ 1 ปีที่ผ่านมา พบว่า จังหวัดปัตตานีมีผลการดำเนินงานที่โดดเด่น อันเกิดจากบทบาทผู้นำในการพัฒนาของผู้หญิงมุสลิม ผู้เขียนจึงได้ศึกษากรณีที่ผู้หญิงมุสลิมมีบทบาทเด่นในการพัฒนาชุมชน โดยการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ แกนนำผู้หญิงมุสลิมจากชุมชนกลุ่มตัวอย่าง นักวิชาการมุสลิม นักพัฒนา ที่ทำงานเกี่ยวข้องกับผู้หญิงมุสลิม ผู้ชายมุสลิมที่มีบทบาทสนับสนุนงานพัฒนาของผู้หญิงมุสลิม ตลอดจนเจ้าหน้าที่ปฏิบัติการในพื้นที่ รวมทั้งสิ้นจำนวน 13 คน รวมทั้งได้สำรวจเอกสารที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์บริบททางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนมุสลิม และบทบาทของผู้หญิงในสังคมมุสลิมภาคใต้ แล้วนำมาวิเคราะห์ร่วมกับผลการดำเนินโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองนำอยู่

การดำเนินงานของโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองนำอยู่

โครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองนำอยู่มีระยะเวลาในการดำเนินโครงการ 3 ปี (พ.ศ. 2545 - 2548) ซึ่งเกิดจากความร่วมมือขององค์กรต่างๆ อันได้แก่องค์กรชุมชนภาคเมือง สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) มูลนิธิชุมชนไท สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) มีเป้าหมายเพื่อสร้างกระบวนการ (Movement) ของการพัฒนาเมือง ที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ของคนในท้องถิ่น เกิดกลไกการพัฒนาเมืองที่ยั่งยืน มุ่งเน้นให้เกิดรูปธรรมของการปฏิบัติ เกิดแผนและแนวทางการพัฒนาเมืองแบบองค์รวม รวมทั้งเกิดองค์ความรู้ในการพัฒนาเมือง โดยวิธีการสร้างกระบวนการเรียนรู้และปรับบทบาทร่วมกัน ท่ามกลางการทำกิจกรรมโครงการฯ ร่วมกัน

โครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองนำอยู่ในพื้นที่ภาคใต้เริ่มดำเนินการในเดือนกันยายน 2545 โดยมีเมืองนำร่อง 4 เมือง คือ ปัตตานี ปากพนัง ระนอง และหาดใหญ่ ตามเหตุผลที่ต่างกันในการเลือกพื้นที่แต่ละแห่ง สำหรับเกณฑ์การเลือกเมืองปัตตานีก็คือ

ปัตตานีเป็นเมืองขนาดเล็กในเชิงพื้นที่และประชากร แต่มีความสำคัญด้านประวัติศาสตร์และมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม

โครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองนำอยู่ที่เทศบาลเมืองปัตตานี เริ่มต้นโดยเจ้าหน้าที่ปฏิบัติการพูดคุยประสานงานกับผู้ว่าราชการจังหวัด เทศบาลองค์กรชุมชน และกลุ่มประชาวิชนในพื้นที่ จนได้กลยุทธ์ในการประสานงานเพื่อจัดเวทีเมืองนำอยู่กับกลุ่มเป้าหมาย 3 ระดับ คือ ระดับประชาวิชน ระดับเครือขาย และระดับชุมชน สำหรับการดำเนินงานในระดับชุมชนนั้น เริ่มจากการจัดสัมมนาแกนนำองค์กรชุมชน เพื่อกำหนดทิศทางการทำงานให้เมืองนำปัตตานี เมื่อวันที่ 19 มกราคม 2546 โดยมีผู้เข้าร่วมเป็นกรรมการชุมชนในเขตเทศบาลเมืองปัตตานี 14 ชุมชน จากทั้งหมด 16 ชุมชน ร่วมกันวิเคราะห์ปัญหาของชุมชนและคิดกิจกรรมที่จะดำเนินการเพื่อให้ชุมชนเมืองนำอยู่

หลังจากนั้น เจ้าหน้าที่ปฏิบัติการได้จัดการประชุมภายในชุมชน โดยให้กลุ่มชุมชนที่สนใจการทำกิจกรรมเพื่อพัฒนาให้ชุมชนเมืองนำอยู่เข้าร่วม จำนวน 3 ครั้ง ในวันที่ 9 และ 16 กุมภาพันธ์ และ 2 มีนาคม 2546 ซึ่งเป็นการให้ชุมชนเสนอปัญหาและความต้องการที่ผ่านการวิเคราะห์ร่วมกันภายในชุมชน รวมทั้งนำเสนอปัญหาและกิจกรรมของชุมชน และนำเสนอโครงการเพื่อพิจารณาร่วมกับเจ้าหน้าที่ปฏิบัติการโดยโครงการที่ชุมชนนำเสนอส่วนใหญ่เป็นโครงการที่เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม สุขภาพ และการพัฒนาอาชีพเพื่อสร้างรายได้ให้แก่สมาชิกในชุมชน ชุมชนที่เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมของโครงการฯ ได้แก่ ชุมชนบือตึงกำปงกู ชุมชนโรงอ่าง และชุมชนโยโยแม ตามลำดับ สมาชิกของชุมชนดังกล่าวที่สนใจเข้าร่วมกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหาภายในชุมชน ส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงวัยกลางคนและได้เข้าร่วมกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง ในระยะเวลาต่อมา จึงเกิดกลุ่มแกนนำผู้หญิงจำนวนหนึ่งที่สืบทอดในการขับเคลื่อนกิจกรรมของชุมชน ผู้เขียนจึงสนใจศึกษาภาวะความเป็นผู้นำของผู้หญิงมุสลิมจากกลุ่มตัวอย่างดังกล่าวเพื่อศึกษาปัจจัยที่เอื้อต่อการเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนาชุมชน และนำไปสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายในลำดับต่อไป

บริบทของชุมชน

ชุมชนโยโยแม ชุมชนโรงอ่าง และชุมชนบือตึงกำปงกู ตั้งอยู่ในอำเภอเมืองปัตตานี โดยชุมชนโรงอ่างและชุมชนบือตึงกำปงกูอยู่ในเขตเทศบาลเมืองปัตตานี ส่วนชุมชนโยโยแมอยู่ในเขตองค์การบริหารส่วนตำบลบานา ชุมชนทั้ง 3 แห่ง มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน คือ มีสภาพบ้านเรือนหนาแน่น ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพรับจ้าง ในอุตสาหกรรมประมงและรับจ้างทั่วไป ถึงแม้ว่าปัตตานีเป็นเมืองศูนย์กลางทางการประมงของจังหวัดภาคใต้ตอนล่าง แต่ประชากรมีรายได้ค่อนข้างต่ำ ทำให้สภาพเศรษฐกิจภายในชุมชนไม่ดีนัก และแต่ละชุมชนมีมัสยิด ชุมชนละ 1 แห่ง มีคณะกรรมการมัสยิดทำหน้าที่ในการบริหารศาสนกิจและยังมีกลุ่มต่างๆ ที่เทศบาลจัดตั้ง เช่น คณะกรรมการชุมชน กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขหมู่บ้าน (อสม.) กลุ่มแม่บ้าน เป็นต้น นอกจากนี้ บางชุมชนยังมีการจัดตั้งกลุ่มของตนเองเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพปัญหาภายในชุมชน เช่น มีการจัดตั้งสภาชุมชนในชุมชนโรงอ่าง ซึ่งประกอบด้วยคณะกรรมการฝ่ายต่างๆ 6 ฝ่าย คือ กรรมการมัสยิด กรรมการชุมชน ศูนย์สงเคราะห์ราษฎร อสม. แกนนำแม่บ้าน และกลุ่มเยาวชน เพื่อทำหน้าที่ในการประสานความร่วมมือระหว่างหน่วยงานต่างๆ ทั้งภายในและภายนอกชุมชน ส่วนประเพณีที่สำคัญในชุมชนมักเป็นประเพณีที่เกี่ยวข้องกับศาสนา ได้แก่ วันฮารีรายอ วันเมาลิด

นอกจากนี้ ในชุมชนยังมีกิจกรรมอื่นๆ ที่หน่วยงานราชการให้การส่งเสริม เช่น กิจกรรมการป้องกันและปราบปรามยาเสพติด กิจกรรมส่งเสริมและพัฒนาอาชีพ และการแข่งกีฬาระหว่างชุมชน เป็นต้น ชุมชนบือตึงกำปงกูเป็นชุมชนแรกที่เข้าร่วมกิจกรรมกับโครงการฯ โดยมีการเสนอโครงการเพื่อแก้ปัญหาภายในชุมชน ในระยะแรกโครงการฯ สนับสนุนให้มีการสัมมนาระหว่างสมาชิกในชุมชน เมื่อวันที่ 5 - 6 เมษายน 2546 เพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนในการวิเคราะห์ปัญหาชุมชนและร่วมกันคิดหาแนวทางที่ทำให้ชุมชนเมืองนำอยู่ จนเกิดโครงการที่ต่อเนื่องภายในชุมชน เช่น โครงการฟื้นฟูกลุ่มออมทรัพย์ โครงการจัดระบบบริหารกองทุนหมู่บ้าน โครงการสร้างระบบการจัดการขยะในชุมชน โครงการทำผลิตภัณฑ์น้ำยา

ล้างจาน โครงการริไซเคิลขยะ เป็นต้น องค์กรในชุมชน ได้มีการเคลื่อนไหวเพื่อพัฒนาโครงการดังกล่าวอยู่บ้าง แต่ยังไม่เป็นรูปธรรมที่ชัดเจนนัก ในขณะที่ชุมชนอื่นก็มีความสนใจที่จะทำกิจกรรมในการพัฒนาชุมชนเช่นกัน แต่ยังมีข้อจำกัดหลายประการ เช่น ความไม่พร้อมของสมาชิกในชุมชน ความไม่กระตือรือร้นของผู้นำชุมชน และความไม่ชัดเจนของโครงการ/กิจกรรม เป็นต้น

ต่อมา เมื่อเจ้าหน้าที่ปฏิบัติการได้เข้าไปพูดคุยในพื้นที่ เพื่อทำความเข้าใจและติดตามความก้าวหน้าเป็นระยะ ๆ และสำรวจความต้องการพัฒนาชุมชนโดยผ่านแกนนำชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่คือ กรรมการชุมชนและกลุ่ม อสม. ชุมชนโรงอ่างจึงเป็นอีกชุมชนหนึ่งที่สนใจเข้าร่วมกิจกรรมในการพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชน ในระยะแรกมีการอบรมการทำผลิตภัณฑ์น้ำยาล้างจานเพื่อลดรายจ่ายของครอบครัว สมาชิกซึ่งส่วนใหญ่เป็นแม่บ้าน มีจำนวน 16 คน เมื่อผลิตภัณฑ์เป็นที่นิยมของสมาชิกในชุมชน จึงมีการเพิ่มประเภทของผลิตภัณฑ์ เช่น ครีมหาบหน้า ทำให้เกิดการขยายตลาด และมีจำนวนสมาชิกเพิ่มขึ้น ในต้นปี พ.ศ. 2547 มีสมาชิกประมาณ 40 คน เนื่องจากสมาชิกเห็นความสำคัญของการใช้ผลิตภัณฑ์ธรรมชาติและการลดรายจ่ายของครอบครัว

เมื่อมีการนำโครงการบ้านมั่นคงมาผนวกเข้ากับโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่ ในเดือนกรกฎาคม 2546 ทำให้มีการขยายพื้นที่ไปยังนอกเขตเทศบาล โดยเจ้าหน้าที่ปฏิบัติการได้ประชุมชี้แจงร่วมกับแกนนำชุมชน คือ กรรมการชุมชน และกลุ่ม อสม. และผู้ที่สนใจ เพื่อดำเนินการสำรวจที่อยู่อาศัย ชุมชนยูโยบูนแม่เป็นชุมชนหนึ่งที่สมาชิกในชุมชนให้ความสนใจในการสำรวจที่อยู่อาศัย อีกทั้งสมาชิกในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มแม่บ้าน สนใจที่จะแก้ปัญหาต่างๆ ภายในชุมชน เจ้าหน้าที่ปฏิบัติการจึงสนับสนุนให้สมาชิกกลุ่มแม่บ้านทำผลิตภัณฑ์น้ำยาล้างจานเพื่อลดรายจ่าย และจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์เพื่อเสริมสร้างรายได้ภายในครอบครัว ทั้งนี้ สมาชิกเริ่มแรกของกลุ่มแม่บ้านในการทำผลิตภัณฑ์น้ำยาล้างจานของชุมชนยูโยบูนแม่มีประมาณ 10 คน และมีสมาชิกในชุมชนจำนวนมากให้ความสนใจกิจกรรมดังกล่าวแกนนำกลุ่มจึงใช้วิธีการพูดคุยให้สมาชิกในชุมชนเข้าใจวัตถุประสงค์ กิจกรรม และเงื่อนไขของกลุ่ม ทำให้เมื่อต้นปี พ.ศ. 2547 มีสมาชิกประมาณ 70

คน ทั้งนี้ แกนนำกลุ่มยังไม่ต้องการรับสมัครเพิ่ม เนื่องจากเห็นว่ากรมมีสมาชิกจำนวนมากไม่ได้ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อกลุ่มมากนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากสมาชิกไม่เข้าใจวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายของกลุ่มอย่างแท้จริง อาจกล่าวได้ว่า ผู้นำผู้หญิงมีส่วนสำคัญในการส่งเสริมการเข้าร่วมกิจกรรมของสมาชิกในชุมชน และจะได้นำเสนอข้อมูลเบื้องต้นและกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญของกรณีศึกษาจากผู้หญิงในชุมชน 3 แห่ง ซึ่งมีบทบาทสำคัญในกิจกรรมการพัฒนาดังต่อไปนี้

ข้อมูลเบื้องต้นของกรณีศึกษาชุมชน

1. ชุมชนบือดิงกำปงกู

แกนนำคนหนึ่งของชุมชนบือดิงกำปงกูที่เข้าร่วมดำเนินกิจกรรมของโครงการฯ คือ นางฟาตีเมาะ อัมพรรัตน์ ปัจจุบันอายุ 38 ปี มีบุตร 2 คน ซึ่งอยู่ในวัยเรียน สามีมของฟาตีเมาะประกอบอาชีพรับจ้างในโรงงานปลาป่น ส่วนฟาตีเมาะประกอบอาชีพค้าขาย โดยเริ่มจากการเปิดร้านขายของชำเล็กๆ ที่บ้าน ต่อมาขายผ้าปาเต๊ะ และเปลี่ยนมาเปิดร้านขายกล้วยเดี่ยวในชุมชน ฟาตีเมาะจบการศึกษาภาคบังคับแต่มีพื้นฐานความสนใจกิจกรรมการพัฒนาชุมชนเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว เดิมเป็นกรรมการของโรงเรียนสอนศาสนาในชุมชน และได้มีบทบาทเด่นในกิจกรรมต่างๆ ของชุมชนอยู่เสมอ เมื่อโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่เข้าไปทำกิจกรรมในชุมชนในปี 2546 ฟาตีเมาะจึงเข้าร่วมกิจกรรมของโครงการฯ โดยรวมกลุ่มแม่บ้านเพื่อผลิตน้ำยาล้างจาน แต่ไม่ได้ดำเนินการ เนื่องจากไม่ได้รับการยอมรับจากผู้นำชุมชนที่เป็นผู้ชาย ทำให้กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับโครงการฯ ในชุมชนหยุดชะงักไปหลังจากที่เริ่มดำเนินการสำรวจชุมชนและประชุมกันมาได้ระยะหนึ่ง เจ้าหน้าที่โครงการฯ และแกนนำเครือข่ายชุมชนคนหนึ่งให้ข้อคิดเห็นสอดคล้องว่า อุปสรรคที่สำคัญของชุมชนบือดิงกำปงกูนั้นเกิดจากการที่แกนนำชุมชนไม่รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นและให้ความสำคัญเฉพาะกลุ่มของตนเองเท่านั้น ต่อมาเมื่อโครงการฯ เริ่มจัดกิจกรรมเครือข่ายอนุรักษ์แม่น้ำปัตตานีในเดือนกันยายน 2546 เพื่อกลุ่มคนที่หลากหลายจะได้ร่วมแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมของเมืองปัตตานีสำหรับกลุ่มคนที่หลากหลาย ฟาตีเมาะจึงได้เข้าร่วมกิจกรรมดังกล่าวด้วย

พาดิเม้าะเห็นว่าผู้หญิงมีส่วนร่วมในงานพัฒนา มากกว่าผู้ชาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อปัญหาทางด้าน เศรษฐกิจและสังคมภายนอก ทำให้ผู้หญิงต้องออกมา ตื่นรนต์อสู่มากขึ้น ส่วนผู้ชายมักไม่รับรู้ปัญหาที่เกิดขึ้น ในครอบครัวเท่าที่ควร อย่างไรก็ตาม ข้อจำกัดทาง ครอบครัวยังมีผลต่อการมีส่วนร่วมของผู้หญิงในงาน พัฒนาด้วย กล่าวคือ ผู้หญิงต้องทำหน้าที่ในการดูแล ครอบครัว ซึ่งเป็นหน้าที่ที่ต้องให้ความสำคัญเป็น อันดับแรก ก่อนที่จะรับผิดชอบงานด้านอื่นๆ พาดิเม้าะ เองนั้น เมื่อมีภาระครอบครัวก็ต้องเลือกที่จะทำหน้าที่ ดูแลครอบครัวให้เรียบร้อยเสียก่อน ดังเช่น ในช่วง ถือคือลอด เธอจะไม่เดินทางไปร่วมกิจกรรมนอกพื้นที่ เพราะต้องดูแลเรื่องอาหารของสามีและบุตร เป็นต้น

2. ชุมชนโรงอ่าง

แกนนำของชุมชนที่เข้าร่วมกิจกรรมของโครงการฯ คือ นางนิสากร สะแลแม จบการศึกษาภาคบังคับ เดิมเป็นกรรมการชุมชนและเคยประกอบอาชีพเสียมียน ในธุรกิจรับเหมาก่อสร้างเล็ก ๆ แห่งหนึ่ง ปัจจุบันอายุ 43 ปี มีบุตร 3 คน ทั้งที่จบการศึกษาแล้วและอยู่ในวัยเรียน สามีประกอบอาชีพรับจ้าง นิสากรมีร้านขายของชำภายใน ชุมชนและเป็นแกนนำ อสม. ของชุมชน ตั้งแต่ พ.ศ. 2531 มีบทบาทในการดูแลสวัสดิการต่างๆ จนเป็นที่ ไว้วางใจของสมาชิกในชุมชน เช่น การแนะนำให้สมาชิก ไปรับการรักษาพยาบาลในโรงพยาบาล การแนะนำใน เรื่องการฝากครรภ์และการคลอดที่โรงพยาบาล และการ ดูแลผู้ป่วย เป็นต้น นอกจากนี้ นิสากรยังเป็นแกนนำ ในการรวมกลุ่มเพื่อทำกิจกรรมสงเคราะห์คนชราภายใน ชุมชน การแก้ปัญหาการศึกษาและยาเสพติดของเยาวชน รวมทั้งการขุดลอกท่อระบายน้ำในชุมชนอีกด้วย

เมื่อโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองนำอยู่ เข้ามาดำเนินกิจกรรมร่วมกับชุมชน เจ้าหน้าที่ปฏิบัติการพบว่า ชุมชนโรงอ่างก็มีปัญหาที่คล้ายคลึงกับชุมชน บือติงกำปางกู คือ ปัญหาความยากจน จึงสนับสนุนให้ มีการลดรายจ่ายโดยจัดอบรมทำผลิตภัณฑ์น้ำยาล้างจาน ซึ่งนอกจากจำหน่ายภายในชุมชนแล้ว ยังสามารถขยาย ตลาดออกไปอย่างกว้างขวาง โดยส่งขายที่โรงพยาบาล 12 แห่ง โรงเรียน 15 แห่ง และร้านอาหาร เจ้าหน้าที่ปฏิบัติการยังส่งเสริมให้มีการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ เพื่อ

ให้เยาวชนในชุมชนมีทุนสำหรับการศึกษา เมื่อต้นปี 2547 มีสมาชิกกลุ่มประมาณ 90 คน นอกจากนี้ กลุ่มแม่บ้าน ซึ่งนิสากรเป็นผู้นำได้ประสานงานกับศูนย์การศึกษา นอกโรงเรียน เพื่อจัดการศึกษาให้แก่เยาวชนที่ขาดโอกาส ทางการศึกษา ในขณะเดียวกัน เธอยังเป็นแกนนำใน การรวมกลุ่มเยาวชนเพื่อแก้ปัญหาเสพติดในชุมชน อีกด้วย ปัจจุบันชุมชนโรงอ่างมีการจัดตั้งสภาชุมชน เพื่อทำหน้าที่ประสานความร่วมมือระหว่างชุมชนและ หน่วยงานต่าง ๆ ในการแก้ปัญหาของชุมชนดังได้ กล่าวแล้วข้างต้น นับว่านิสากรเป็นแกนนำคนหนึ่งใน การจัดตั้งสภาชุมชนขึ้น อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่าคณะ กรรมการกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนนั้น ส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง มีเพียงกรรมการมัสยิด และกรรมการชุมชนเท่านั้นที่ เป็นผู้ชาย ทั้งนี้ การจัดตั้งสภาชุมชน นับเป็นการประสาน ความร่วมมือระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ภายในชุมชน เพื่อลด ความซ้ำซ้อนในการแก้ไขปัญหา อีกทั้งยังบ่งชี้ว่า มีการ ยอมรับบทบาทการทำงานของผู้หญิงมากขึ้น ซึ่งนิสากร กล่าวไว้ว่า นอกเหนือจากการที่ผลงานของเธอได้เอื้อต่อ ความเป็นอยู่ของชุมชนอย่างชัดเจนแล้ว การยอมรับ ดังกล่าวส่วนหนึ่งยังเป็นผลมาจากการที่เธอได้มีโอกาส เรียนรู้จากเจ้าหน้าที่โครงการฯ นักวิชาการ สมาชิกชุมชน อื่น ๆ และโอกาสในการศึกษาดูงานและการเข้าร่วม สัมมนาในเวทีต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน

สำหรับทัศนะในการทำงานพัฒนาชุมชน นิสากร ให้ข้อคิดเห็นว่า ผู้หญิงมีวิธีการประสานงานที่รวดเร็ว โดยการบอกต่อ และปัจจุบันยังมีโอกาสในการส่งสม ประสบการณ์จากภายนอกชุมชนมากขึ้น จึงมีทัศนะที่ กว้างไกลกว่าเดิม ในขณะที่ผู้ชายมักใช้ร้านน้ำชาเป็น แหล่งรับรู้และกระจายข้อมูลข่าวสาร แต่บางครั้งร้าน น้ำชาไม่ได้เป็นแหล่งเรียนรู้ที่ส่งเสริมการพัฒนาชุมชน เท่าที่ควร นอกจากนี้ ผู้ชายยังต้องรับภาระการทำงาน หาเลี้ยงครอบครัวจึงไม่มีโอกาสทำงานพัฒนาชุมชน มากนัก

3. ชุมชนยูโยบูแม

แกนนำของชุมชนที่เข้าร่วมกิจกรรมของโครงการฯ คือ นางแมยะ สาและ อายุ 40 ปี จบการศึกษาภาคบังคับ มีบุตร 3 คน ซึ่งอยู่ในวัยเรียน สามีประกอบอาชีพรับจ้าง เดิมแมยะเคยประกอบอาชีพค้าขาย โดยเริ่มจากการขาย

เครื่องสำอางแบบขายตรง ต่อมาเธอได้โอนกิจการให้ลูกสาวซึ่งต้องเลิกเรียนกลางคันเนื่องจากภาวะทางเศรษฐกิจของครอบครัว ส่วนเธอขายเสื้อผ้ามือสอง ซึ่งสามีเป็นคนลงทุนให้ แต่ในระยะหลังประสบปัญหาเรื่องการตั้งร้านค้า เนื่องจากแม่เยไปขายของในพื้นที่ของหน่วยงานราชการโดยไม่ได้รับอนุญาต จึงต้องล้มเลิกกิจการ ปัจจุบันแม่เยเป็นแกนนำ อสม. ของชุมชน ก่อนที่จะเข้าร่วมกิจกรรมกับโครงการบ้านมั่นคง แม่เยได้รับแนวคิดการพัฒนาชุมชนจากการรับรู้ข้อมูลข่าวสารจากโทรทัศน์ กล่าวคือ ในขณะที่ชุมชนอื่นๆ มีการพัฒนาสภาพความเป็นอยู่ และแก้ปัญหาต่างๆ ภายในชุมชนมาก่อนแล้ว แต่ชุมชนยูโยบูแมกลับไม่เคยมีหน่วยงานหรือกลุ่มองค์กรใดๆ เข้ามาแก้ปัญหาให้พวกเขาเลย เมื่อโครงการบ้านมั่นคงเริ่มดำเนินการในชุมชนยูโยบูแมเมื่อเดือนกรกฎาคม 2546 แม่เยจึงเข้าร่วมกิจกรรมของโครงการอย่างจริงจัง โดยเริ่มจากการสำรวจสภาพความเป็นอยู่ในชุมชนเพื่อแก้ปัญหาความแออัด

ในขณะนี้ ปัญหาความยากจนยังเป็นปัญหาที่สำคัญประการหนึ่งของชุมชน ด้วยการสนับสนุนของโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่ แม่เยจึงเริ่มรวมกลุ่มแม่บ้าน เพื่อผลิตน้ำยาล้างจานและจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าวและยังใช้บ้านของตนเองเป็นศูนย์กลางในการรวมกลุ่มเพื่อผลิตสินค้า พุดคุย แลกเปลี่ยน ให้คำปรึกษากับสมาชิกอีกด้วย การเข้าร่วมกิจกรรมของทั้งสองโครงการ ทำให้แม่เยมีโอกาสเป็นตัวแทนของชุมชนไปเข้าร่วมประชุม สัมมนา ศึกษาดูงานในโอกาสต่างๆ และสามารถนำข้อมูลกลับมาถ่ายทอดให้สมาชิกในชุมชนเข้าใจได้ ดังเช่น การเข้าร่วมสัมมนาสรุปบทเรียนการดำเนินโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่ของพื้นที่นำร่อง 12 เมือง ที่อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อวันที่ 15 - 17 สิงหาคม 2546 ทำให้แม่เยได้แลกเปลี่ยนข้อคิดเห็นกับตัวแทนจากชุมชนอื่น ๆ จากภูมิภาคต่าง ๆ ทั่วประเทศที่เข้าร่วมโครงการฯ

แม้ว่าแม่เยจะได้รับการยอมรับจากสมาชิกในชุมชนมากขึ้น ซึ่งเห็นได้จากการที่สมาชิกในชุมชนซึ่งส่วนใหญ่เป็นแม่บ้าน มาขอคำปรึกษาเพื่อแก้ปัญหาในครอบครัวอยู่เสมอ แต่ยังมีสมาชิกในชุมชนจำนวนหนึ่งไม่เข้าใจแนวทางการดำเนินงานของเธอ ซึ่งมุ่งแก้ปัญหาของชุมชน โดยเน้นการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนเอง

เธอจึงไม่ได้รับการยอมรับจากกลุ่มคนเหล่านั้นเท่าที่ควร แม่เยสรุปบทเรียนที่ได้รับจากการทำงานพัฒนาชุมชนในระยะที่ผ่านมาว่า การทำกิจกรรมจะประสบความสำเร็จได้นั้น ต้องอาศัยการมีส่วนร่วม ทั้งการร่วมคิดและการร่วมปฏิบัติของสมาชิกในชุมชนด้วย

ทั้งนี้ การสนับสนุนของครอบครัวมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้แม่เยมีโอกาสได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการพัฒนาเมือง เนื่องจากสามีอนุญาตให้เธอสามารถออกไปทำงานนอกบ้านได้ อีกทั้งลูกชายยังสนับสนุนการทำงานเพื่อส่วนรวม และสนใจศึกษาประเด็นการพัฒนาสังคมเป็นพิเศษอีกด้วย

โดยสรุป ผู้หญิงทั้งสามคนนี้มีบทบาทสำคัญในการยกระดับสภาพความเป็นอยู่ทางกายภาพและเศรษฐกิจของสมาชิกในชุมชน โดยใช้กิจกรรมการพัฒนาที่สัมพันธ์กับทักษะทางสังคมที่ตนเองมีอยู่เดิม รวมทั้งจากประสบการณ์ที่สั่งสมในการเรียนรู้ผ่านกิจกรรมทางสังคมในรูปแบบต่างๆ พร้อมกันนี้ ก็ได้รับการสนับสนุนจากสมาชิกในครัวเรือนและชุมชนมากขึ้น

อนึ่ง จากการสัมภาษณ์ผู้หญิงที่เป็นกรณีศึกษาทั้งสามรายและบุคคลอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องในกิจกรรมการพัฒนาในสังคมมุสลิมภาคใต้ ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่า มักมีการอ้างอิงถึงบทบาทหน้าที่ในสังคมของผู้หญิงโดยเชื่อมโยงกับหลักศาสนาอิสลาม ซึ่งนับเป็นวิถีปฏิบัติของสังคมมุสลิมที่มีความโดดเด่นเป็นพิเศษ ในตอนต่อไปจึงนำเสนอภาพรวมของความเป็นมา บริบททางสังคมและวัฒนธรรมมุสลิมในปัตตานี รวมทั้งหลักการของศาสนาอิสลามที่เกี่ยวข้องกับบทบาทหน้าที่ของผู้หญิงเพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์และข้อเสนอแนะเชิงนโยบายเกี่ยวกับการส่งเสริมบทบาทในการพัฒนาของผู้หญิงมุสลิมภาคใต้ในตอนสุดท้าย

ความเป็นมา บริบททางสังคม และวัฒนธรรมมุสลิมในพื้นที่ปัตตานี

1. การเข้ามาของศาสนาอิสลามในพื้นที่ปัตตานี

ปัตตานีเป็นดินแดนที่มีวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์อันยาวนาน เดิมเป็นที่ตั้งเมืองหลวงของอาณาจักรลังกาสุกะ ซึ่งเป็นรัฐอิสระของชาวพุทธในพุทธศตวรรษที่ 7 ครอบคลุมพื้นที่สงขลา ปัตตานี ยะลา กลันตัน และตรังกานูในมาเลเซีย โดยปรากฏหลักฐาน

ทางโบราณคดีที่บ้านปราแวน นราธิวาส หรือ ปราวัน ตำบล ยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี

อาณาจักรลังกาสุกะนี้ มีฐานะเป็นศูนย์กลาง การค้าทางทะเลในซีกโลกตะวันออกมาตั้งแต่ศตวรรษที่ 8 และเสื่อมอำนาจไปในศตวรรษที่ 14 และ 15 โดย ตกเป็นเมืองขึ้นของอาณาจักรศรีวิชัยและอาณาจักร มัชฌิมปาหิต ต่อมาอาณาจักรมัชฌิมปาหิตได้เสื่อมอำนาจ ลง ในขณะที่อาณาจักรสุโขทัยแผ่ขยายอำนาจมาครอบ ครองอาณาจักรลังกาสุกะ ต่อมาชาวลังกาสูกะได้มีการ เปลี่ยนจากการนับถือพุทธศาสนาไปนับถือศาสนาอิสลาม ในสมัยพญาอินทรา กษัตริย์องค์ที่ 4 (พ.ศ. 2012 - 2057) ของเมืองโกตามลิขัย (โกตามลิขัย หมายถึง เมืองที่ เจริญรุ่งเรืองด้วยศิลปะสถาปัตยกรรมด้านการสร้างพระ มหาเจดีย์และปราสาทราชวัง ซึ่งเป็นชื่อหนึ่งของเมือง ปัตตานีในอดีต) มาจนถึงปัจจุบัน (อนันต์ วัฒนานิก, 2531)

2. โครงสร้างสังคมมุสลิม

โครงสร้างสังคมของมุสลิมมีการจัดวางบทบาท สถานภาพและระดับของสมาชิกในสังคม ซึ่งทำให้สมาชิก ของสังคมมุสลิมมีความผูกพันผ่านเครือข่ายทางศาสนา โดยผู้นำศาสนามีบทบาทสำคัญในการชี้นำสังคมและ สมาชิกในสังคม และยังมีการจัดตำแหน่งหน้าที่บริหาร ศาสนกิจ อันได้แก่ กรรมการอิสลามกลางแห่งประเทศไทย มีท่านจุฬาราชมนตรีเป็นประธานโดยตำแหน่ง คณะ กรรมการอิสลามประจำจังหวัด คณะกรรมการประจำ มัสยิด คณะผู้ยุติธรรมประจำศาลจังหวัด ในสี่จังหวัด ชายแดนภาคใต้ ได้แก่ สงขลา ยะลา นราธิวาส และ ปัตตานี

ส่วนคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด มา จากการมอบหมายให้อิหม่ามตามมัสยิดต่าง ๆ ใน จังหวัดนั้นๆ เสนอชื่อ และร่วมกันคัดเลือก ผู้ที่ได้รับ คณะนสูงที่สุดตามลำดับได้รับการเสนอชื่อเพื่อแต่งตั้ง ต่อไป ในทำนองเดียวกันกับในระดับชุมชนที่มีคณะ- กรรมการอิสลามประจำมัสยิด ซึ่งมีอิหม่าม คอเด็บ และ บิลาลเป็นกรรมการโดยตำแหน่งและมีคณะกรรมการ 7-15 คน โดยอิหม่ามเป็นประธานกรรมการ กรรมการ ทั้ง 3 คน ดำรงตำแหน่งตลอดชีพ แต่กรรมการคน อื่น ๆ ต้องได้รับการคัดเลือกจากสัปบุรุษ ผู้อยู่ในวาระ

คราวละ 4 ปี และแต่งตั้งโดยผู้ว่าราชการจังหวัด (ศิริรัตน์ ธาณีนานนท์ ดลมนรรัตน์ บากา และฉลองภพ สุสังกร์กาญจน์, 2538, 10 - 13)

3. หลักการอิสลามกับผู้หญิงมุสลิม

หลักการอิสลามได้กำหนดกรอบสถานภาพ สิทธิ และบทบาทหน้าที่ของผู้หญิงไว้อย่างชัดเจน ซึ่งผู้หญิง มุสลิมภาคใต้ก็ดำเนินชีวิตอยู่ภายในหลักการดังกล่าว ด้วยเช่นกัน

3.1 สถานภาพผู้หญิงมุสลิมตามหลักการอิสลาม

สถานภาพของผู้หญิงมุสลิมตามหลักการอิสลาม (ดลมนรรัตน์ บากา และแวอุซัย มะแดเฮาะ, 2529 อ้าง ถึงใน นาอีม๊ะ นิยะ, 2541, 29-33) มีดังนี้

1) สถานภาพทางครอบครัว สถานภาพทาง ครอบครัวของผู้หญิงมุสลิม แบ่งออกเป็น 3 ด้าน ตาม ลำดับ คือ

1.1 บุตรี เมื่ออายุได้ 7 ขวบ บุตรีต้อง ได้รับคำสั่งสอนจากบิดา มารดา ให้รู้จักการปฏิบัติตาม หลักอิสลาม หัดละหมาด เรียนคัมภีร์อัลกุรอาน และเมื่อ โตขึ้นต้องปรนนิบัติต่อพ่อแม่เป็นอย่างดี และพยายาม ช่วยเหลือตามที่ท่านต้องการแต่ต้องไม่ขัดกับหลักศาสนา

1.2 ภรรยา *ประการแรก* ภรรยาต้อง ดูแลบ้านและครอบครัว โดยมีสิทธิที่จะแสดงความคิดเห็น หรือให้คำแนะนำในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจการของ ครอบครัว แต่ต้องยอมรับสามีในฐานะผู้รับผิดชอบต่อ กิจการของครอบครัว *ประการที่สอง* ภรรยาต้องเชื่อฟัง สามีและปฏิบัติตามคำสั่งของสามีตราบเท่าที่เขาอยู่ใน ขอบเขตของอิสลาม *ประการที่สาม* ภรรยาต้องช่วย ค้ำครองสิทธิของสามีและรักษาความบริสุทธิ์ของสามี *ประการที่สี่* ภรรยาต้องรักษาความบริสุทธิ์ของตนเอง ไม่ริ คบชู้สัวชายและต้องซื่อสัตย์ต่อสามีเท่านั้น *ประการที่ห้า* ภรรยาเป็นผู้ให้กำลังใจแก่สามี และมีสิทธิที่จะได้รับค่า เลี้ยงดูจากสามี

1.3 มารดา สถานภาพของผู้หญิงมุสลิม ในฐานะมารดานับเป็นฐานะที่สำคัญประการหนึ่ง อิสลาม ได้ยกฐานะและคุณค่าของมารดาไว้สูงมาก และมารดา จะต้องดูแลเอาใจใส่ให้ความยุติธรรมแก่บุตรให้ความรัก อบรมสั่งสอน และให้นมบุตรจนกระทั่งบุตรอายุได้ 2 ขวบ ความสุขสบายของบุตรต้องเกี่ยวข้องกับแม่บังเกิดเกล้า

และยังมีสิทธิได้รับค่าเลี้ยงดูจากบุตร ในฐานะมารดา อีกด้วย

2) สถานภาพทางสังคม สถานภาพทางสังคม ที่สำคัญบางประการของผู้หญิง ได้แก่

2.1 ด้านการแสวงหาความรู้ ศาสนาให้มุสลิมทุกคนไม่ว่าจะเป็นผู้หญิงหรือผู้ชายได้แสวงหาความรู้ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ โดยมีเป้าหมายคือการรำลึกถึงอัลลอฮ์ ความรู้ที่นับว่าเป็นประโยชน์มากที่สุดสำหรับสตรีคือ การศึกษาคำสอนและบทบัญญัติของอิสลาม ซึ่งประกอบด้วยสิ่งอนุมัติให้กระทำ (ฮะลาล) และสิ่งที่ไม่อนุมัติให้กระทำ (ฮะรออม) ส่วนความรู้ทางโลกนั้นถือว่าอนุญาตให้ศึกษาได้ แต่จะต้องเป็นไปตามเงื่อนไขที่ได้กล่าวมา คือ "ต้องปฏิบัติตามมรรยาทและวิธีการที่เหมาะสมสำหรับสตรี และการรักษาความบริสุทธิ์ของสตรี"

2.2 ด้านการร่วมกิจกรรม การให้ความสนใจแก่กิจกรรมส่วนรวมของมุสลิมเป็นหน้าที่และสิทธิของผู้หญิง

2.3 ด้านการแต่งกาย ผู้หญิงมุสลิมต้องแต่งกายอย่างมิดชิด ดังจะได้กล่าวในหัวข้อหน้าที่และจรรยาธรรมของผู้หญิงต่อไป

2.4 ด้านการทำบุญ ผู้หญิงมุสลิมมีสิทธิในการทำบุญ การปฏิบัติศาสนกิจเหมือนกับผู้ชาย

2.5 ด้านการคบเพื่อน มุสลิมต้องดูแลเพื่อนบ้านเป็นอย่างดี มีให้อดอยาก ในขณะที่ตนเองอิ่มหน้าสำราญ

3) สถานภาพทางเศรษฐกิจ ผู้หญิงสามารถมีสถานภาพทางเศรษฐกิจได้ครบเท่าที่หน้าที่แม่บ้านไม่บกพร่อง แต่ควรเป็นอาชีพที่เหมาะสมกับธรรมชาติของผู้หญิง เช่น ครู อาจารย์ พยาบาล เป็นต้น

อนึ่ง ผู้หญิงมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้นั้น นอกจากมีบทบาทภายในบ้านแล้ว ยังมีบทบาทสำคัญในด้านเศรษฐกิจ โดยการประกอบอาชีพนอกบ้าน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ประกอบการเล็ก ๆ ทางธุรกิจ เช่น ขายไก่ทอด ขายปลา หรือขายของในตลาด และมีบทบาทมากในเรื่องการบริหารจัดการเกี่ยวกับค่าใช้จ่ายภายในครอบครัวหรือรายรับ - รายจ่ายของครอบครัว (Prajubmoh, 1980; ดลมนรจณ์ บากา, 2542) ในขณะที่ผู้หญิงนักธุรกิจชาวมุสลิมให้ความเห็นว่า การที่ผู้หญิง

ได้ออกมาทำงานนอกบ้าน ทำให้มีคุณภาพชีวิตดีขึ้น ภาวะเจริญพันธุ์ลดลง และมีความมั่นใจในตัวเองมากขึ้น (นักธุรกิจผู้หญิงมุสลิมและผู้หญิงมุสลิมในโรงงานปัตตานี, 2537 อ้างถึงใน ศิริรัตน์ ธานีรณานนท์ ดลมนรจณ์ บากา และฉลองภพ สุสังกร์กาญจน์, 2538, 20)

4) สถานภาพทางการเมือง ผู้หญิงมีสถานภาพทางการเมืองเท่าเทียมกับผู้ชาย ซึ่งหมายถึง สิทธิในการเลือกตั้ง การเข้าร่วมกิจกรรมสาธารณะ การแสดงความคิดเห็น หรือการประชุมปรึกษาหารือ

5) สถานภาพทางกฎหมาย ผู้หญิงมีสิทธิในการรับมรดกและสะสมทรัพย์ มีสิทธิในการเลือกคู่ครองเช่นเดียวกับผู้ชาย โดยผู้ปกครองไม่มีสิทธิบังคับ อีกทั้งผู้หญิงมีสิทธิทางกฎหมายที่จะแยกทางกับสามีที่โหดร้าย ไร้สมรรถภาพหรือที่นางเกลียด และผู้หญิงที่หย่าร้างแล้ว มีสิทธิที่จะแต่งงานใหม่ได้

6) สถานภาพด้านการยอมรับแนวความคิดใหม่ ๆ บางประการ ไม่ว่าผู้หญิงหรือผู้ชายย่อมมีสิทธิที่จะรับความคิดใหม่ ๆ นั้นได้ ถ้าความคิดนั้น ๆ ไม่ขัดกับหลักการอิสลาม

7) สถานภาพทางด้านจิตใจ ในด้านการสนองความต้องการทางด้านจิตใจของการที่จะเข้าสู่จุดสูงสุดของชีวิต คือ การเข้าสู่สรวงสวรรค์นั้นผู้หญิงย่อมมีสิทธิเท่าเทียมกับผู้ชาย เพราะไม่ว่าผู้ชายหรือผู้หญิง ถ้าหากปฏิบัติตามหลักการอิสลามแล้ว ย่อมได้รับรางวัลตอบแทนเท่าเทียมกัน

4. สิทธิผู้หญิงในอิสลาม

มรตะฮอ มุฎะฮารี (1986, 120-165) ได้กล่าวถึงสิทธิผู้หญิงในอิสลามว่า อิสลามถือว่าการสมรสเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และการครองชีวิตโดยไม่สมรสนั้นเป็นการกระทำที่ไม่บริสุทธิ์ ผู้ชายและผู้หญิงมีความสามารถที่ติดตัวมาตั้งแต่กำเนิดเหมือนกัน ต่างก็มีสิทธิต่าง ๆ ในสัดส่วนที่เท่าเทียมกัน และถูกสร้างขึ้นมาเพื่อเกื้อกูลต่อกัน ซึ่งผู้หญิงมิได้มีความต่ำต้อยหรือเสื่อมทราม โดยอิสลามยึดถือหลักการแห่งความเสมอภาคระหว่างผู้ชายและผู้หญิง และมีได้คัดค้านหลักความเท่าเทียมกันของผู้ชายและผู้หญิง แต่อิสลามไม่เห็นด้วยกับความเหมือนกันของสิทธิต่าง ๆ ของทั้งสองเพศ

5. หน้าที่และจรรยาบรรณของผู้หญิง

หน้าที่ประการแรกสำหรับมุสลิมทั้งผู้หญิงและผู้ชาย คือ การศรัทธาต่อพระองค์อัลลอฮ์และคำสอนของศาสนาอิสลาม โดยผู้หญิงมีหน้าที่ปฏิบัติเท่าเทียมกับผู้ชายทุกประการ ในการปฏิบัติละหมาดวันละห้าเวลา และการถือศีลอดในเดือนรอมฎอน แต่เนื่องด้วยหลักศาสนาอิสลามยอมรับข้อแตกต่างทางร่างกายของฝ่ายผู้หญิง จึงได้มีการผ่อนผันและยกเว้นในช่วงเวลาของการมีประจำเดือนและการคลอด นอกจากนี้ ผู้หญิงยังมีหน้าที่ต้องเลี้ยงดูและสั่งสอนบุตรให้มีพื้นฐานความศรัทธาต่อหลักการของศาสนาอิสลามในด้านการปฏิบัติศาสนกิจต่างๆ อีกด้วย (โมหัมมัด อับดุลกาเดร์, ม.ป.ป., 55)

ในขณะเดียวกัน ผู้หญิงมุสลิมจะต้องรักษาและอยู่ในขอบเขตของบทบัญญัติทางศาสนา เพื่อประโยชน์แห่งตนและความมั่นคงของจรรยาบรรณของสังคมทั่วไป โดยจะต้องหลีกเลี่ยงการประพฤติปฏิบัติอันจะก่อให้เกิดอารมณ์ใคร่หรือความนึกคิดในทางฝ่ายต่ำจากเพศชาย และจะต้องละเว้นการแต่งกายที่เปิดเผยส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย (เช่น การแต่งกายแบบสั้นหรือโปร่งแสง) หรือการกระทำอันไม่เหมาะสมที่จะนำความเสื่อมเสียแก่ตน ตามที่พระองค์อัลลอฮ์ได้บัญญัติไว้ในพระมหาคัมภีร์กุรอาน ท่านนบีมุฮัมมัด (ช.ล.) ได้ทรงสั่งสอนไว้ว่า มิให้ผู้หญิงคนใดเดินทางคนเดียว โดยไม่มีผู้ดูแลหรือติดตามในระยะทางไกล ผู้หญิงไม่ควรอยู่โดยลำพังกับฝ่ายชายที่มีโชญาติสนิท และควรประหยัดคำพูดที่ชวนให้เกิดอารมณ์แก่คู่สนทนา (โมหัมมัด อับดุลกาเดร์, ม.ป.ป., 56)

โดยสรุป หลักการอิสลามและวัฒนธรรมมุสลิมได้กำหนดบทบาทและสถานภาพของผู้หญิงในฐานะของ บุตรี ภรรยา และมารดา ไว้อย่างชัดเจน รวมทั้งส่งเสริมและคุ้มครองให้ผู้หญิงได้แสดงศักยภาพของตนเองในฐานะมนุษย์ผู้มีศรัทธาต่อศาสนา โดยมีศักดิ์ศรีเท่าเทียมกับผู้ชายอีกด้วย อย่างไรก็ตาม นักวิจัยผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ของศาสนาอิสลามระบุว่า ในช่วงต่อมาสังคมมุสลิม มีการตีความมหาคัมภีร์กุรอานเกี่ยวกับฐานะของผู้หญิงแตกต่างกัน (O'Connell, 1994) ในทำนองเดียวกัน Menon (1981) ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับสถานภาพของผู้หญิงมุสลิมในอินเดียว่า แม้ศาสนาอิสลามมิได้ระบุ

ให้ผู้หญิงและผู้ชายมีสถานภาพที่เท่าเทียมกัน แต่ก็ได้กำหนดวิธีปฏิบัติที่เคารพและให้เกียรติต่อผู้หญิง ทว่าในทางปฏิบัติมักปรากฏแนวโน้มที่จะมองข้ามและตีความผิด ๆ เกี่ยวกับหลักการและข้อกำหนดดังกล่าว ดังที่กลุ่มผู้หญิงในมาเลเซียได้นำเสนอว่า "ศาสนาอิสลามมิได้กดขี่ผู้หญิง หากแต่เป็นเพราะบุคคลผู้ไม่เข้าใจเจตนารมณ์ที่แท้จริงของอิสลามและตีความพระคัมภีร์ผิดต่างหาก" (Karl, 1995, 53)

พลวัตของสังคมภาคใต้กับภาวะผู้นำการพัฒนาของผู้หญิงมุสลิม

วินัย สมะฮอน (2537 อ้างถึงใน นาอีหะมะ นิสะ, 2541, 95) ได้ระบุถึง อะมานะฮ์ ว่าเป็นคุณสมบัติของผู้นำที่พึงประสงค์ตามหลักศาสนาอิสลาม ซึ่งหมายถึงความซื่อสัตย์สุจริต เป็นที่ไว้วางใจได้ เชื่อถือได้ ไม่บิดพลิ้ว เคารพนับถือได้ คุณสมบัตินี้ถือเป็นลักษณะรากฐานของความเป็นผู้นำทุกระดับและทุกยุคสมัยด้วย ทั้งนี้ ในงานวิจัยของนาอีหะมะ นิสะ (2541, 44 - 45) ได้กล่าวถึง ผู้หญิงมุสลิมกับภาวะความเป็นผู้นำไว้ว่า ในกุรอานไม่มีการบอกกล่าวว่าผู้หญิงไม่มีสิทธิเป็นผู้นำ แต่มีหะดีษหนึ่ง (ข้อความอันเป็นคำกล่าวของท่านศาสดามุฮัมมัด รวมทั้งผู้ใกล้ชิดซึ่งท่านยอมรับหรือไม่คัดค้านของท่านศาสดามุฮัมมัด ได้อธิบายถึงการที่ผู้หญิงมีสิทธิสำหรับตำแหน่งผู้นำของรัฐโดยสรุปว่า "ผู้คนจะไม่รุ่งเรืองหากว่าพวกเขาปล่อยให้สตรีเป็นผู้นำของเขา" โดยข้อจำกัดนี้มิได้เกี่ยวข้องกับเกียรติยศหรือสิทธิของผู้หญิงแต่อย่างใด หากแต่เกี่ยวข้องกับความแตกต่างตามธรรมชาติและองค์ประกอบทางจิตใจของผู้ชายและผู้หญิง

ในทัศนะของอิสลาม ผู้นำของรัฐไม่ได้เป็นเพียงหัวหน้าในนามเท่านั้น แต่ต้องเป็นผู้นำประชาชนในการละหมาด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวันศุกร์และงานฉลอง ผู้นำต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับกระบวนการตัดสินใจ ความมั่นคงและความเป็นอยู่ของประชาชน ดังนั้นตำแหน่งผู้นำของรัฐหรือตำแหน่งที่คล้ายคลึงกัน เช่น ผู้บัญชาการทหาร จึงไม่เหมาะสมกับผู้หญิง ทั้งนี้ด้วยเหตุผลทางการแพทย์ที่พบว่า ในระหว่างรอบประจำเดือนและการตั้งครรภ์ ผู้หญิงต้องผ่านความเปลี่ยนแปลงทางด้านจิตใจที่อาจส่งผลกระทบต่อการทำงานในฐานะผู้นำของรัฐได้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การห้ามผู้หญิงเป็นผู้นำนั้น ระบุแต่เพียงการ

เป็นผู้นำของรัฐเท่านั้น ประกอบกับศาสนาอิสลามไม่ได้ห้ามผู้หญิงในการทำงานเมื่อมีความจำเป็น ดังนั้น การที่สตรีจะทำงานไม่ว่าระดับบริหารหรือเจ้าหน้าที่ก็ตาม ต้องสอดคล้องกับสถานะของผู้หญิงตามหลักศาสนาอิสลาม อนึ่ง จากบันทึกประวัติศาสตร์พบว่า เมืองปัตตานีมีกษัตริย์ปกครองมาตั้งแต่ พ.ศ. 1887 และในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 2100 - 2200 มีกษัตริย์ของราชวงศ์โกตตามลิมย์ที่เป็นผู้หญิงถึง 5 พระองค์ และเจ้าเมืองหญิง 1 ท่าน (อนันต์ วัฒนานิก, 2531) ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2548) ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า อาจเป็นเพราะชนชั้นนำขัดแย้งกันสูงเสียดจนไม่มีผู้ชายของฝ่ายใดชิงตำแหน่งกษัตริย์ไปได้

ในปัจจุบันโดยภาพรวมแล้วผู้ชายและผู้หญิงมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้มีวิถีชีวิตในสังคมที่แตกต่างกัน ดังตาราง 1

ทั้งนี้ ข้อสังเกตจากงานวิจัยในชุมชนมุสลิมในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้ พบว่า ที่ผ่านมามีผู้หญิงมุสลิมมีบทบาทสำคัญในกิจกรรมเชิงเศรษฐกิจนอกครัวเรือนเช่นเดียวกับผู้หญิงชาวพุทธ โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาชีพค้าขาย ซึ่งมักเป็นผู้หญิงที่แต่งงานแล้ว ทั้งนี้ บทบาทแม่ค้าสัมพันธ์กับบทบาทภรรยา เนื่องจากเป็นอาชีพอิสระที่สอดคล้องกับการแบ่งงานกันทำในครัวเรือน การจัดสรรเวลาที่นอกเหนือจากงานบ้าน ความรับผิดชอบของความเป็นแม่ และรูปแบบของเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมและจากบทบาทดังกล่าวนี้เอง ผู้หญิงได้พัฒนาทักษะการ

จัดการด้านการเงินด้วยเช่นกัน (Prajuabmoh, 1980) ซึ่งในกรณีของผู้หญิงทั้งสามคนก็เช่นเดียวกัน ต่างได้พัฒนาทักษะทางสังคมจากประสบการณ์การค้าขาย

อย่างไรก็ตาม ในช่วงกึ่งศตวรรษที่ผ่านมา สังคมมุสลิมทุกแห่งในโลกได้เผชิญกับการเปลี่ยนแปลงหลาย ๆ ด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากการที่ระบบการปกครองได้เปลี่ยนเป็นรัฐชาติ ประชาชนมีโอกาสดำเนินการศึกษามากขึ้น และมีการดำเนินนโยบายการพัฒนาในระดับประเทศ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลต่อการมีส่วนร่วมทางสังคมของผู้หญิงในหลาย ๆ มิติ ทั้งในระดับนโยบายและปฏิบัติการ (Kandiyoti, 1995)

สำหรับประเทศไทยนั้น สืบเนื่องจากนโยบายการพัฒนาประเทศในช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมา สังคมภาคใต้ได้เผชิญกับสภาพการเปลี่ยนแปลงในทุกด้าน เช่นเดียวกับภาคอื่น ๆ ในประเทศไทย กล่าวคือ แนวทางการพัฒนาที่มุ่งส่งเสริมการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจโดยเน้นที่การพัฒนาอุตสาหกรรม ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวิถีชีวิตในชุมชนท้องถิ่นอย่างรวดเร็วและรุนแรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกิดขึ้นของโรงงานในจังหวัดใหญ่ๆ เช่น สงขลา สุราษฎร์ธานี ปัตตานี และตรังนั้น ส่งผลกระทบต่อชุมชนชนบทซึ่งปรากฏว่าใน พ.ศ. 2544 จังหวัดปัตตานี มีโรงงานจำนวน 800 แห่ง โรงงานส่วนใหญ่เป็นโรงงานเกี่ยวกับอาหารทะเล และแรงงานหลักของโรงงานคือแรงงานหญิง (Nakamura et al., 2001)

ตาราง 1 แสดงชีวิตในสังคมที่แตกต่างกันระหว่างชายและหญิงมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้

ชาย	หญิง
1. มีการติดต่อกับโลกภายนอกมาก (Outside)	1. ส่วนใหญ่ดำรงชีวิตอยู่ในบ้าน (Inside)
2. มักปรากฏตัวตามที่สาธารณะ เช่น ร้านอาหาร ร้านค้า จุดนัดพบตามหมู่บ้าน (Public)	2. ไม่ออกนอกบ้านถ้าไม่มีธุระจำเป็น (Private)
3. มีความสัมพันธ์ทางสังคมในระดับกว้างไกล (Distant Social Relationship)	3. สนับสนุนกับเพื่อนบ้านในชุมชนของตนเป็นส่วนมาก (Intimate Social Relationship)
4. เป็นผู้นำในพิธีกรรมทางศาสนาและพิธีกรรมต่างๆ (Leadership)	4. เป็นผู้ปฏิบัติตามขนบประเพณีและศาสนา (Follower)
5. เป็นผู้ริเริ่มและนำสิ่งแปลกใหม่เข้ามาในชุมชน (Creative and Persuasive)	5. เป็นผู้รักษาวินัยธรรมดั้งเดิมของชุมชน (Conservative)

นอกจากนั้น ปัญหาภาวะและความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติก็ปรากฏเด่นชัดในหลายพื้นที่ (อัมพร แก้วหนู, 2537) รวมทั้งผลการวิจัยสภาพการเปลี่ยนแปลงของชุมชนประมงชาวมุสลิมบริเวณรอบอ่าวปัตตานีของ วัฒนา สุภณศีล (2543) พบว่า บทบาทของผู้หญิงในชุมชนดังกล่าวได้รับการยอมรับมากขึ้น ในฐานะผู้ทำงานนอกบ้านและผู้หารายได้จุนเจือครอบครัว เนื่องจากปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรชายฝั่งและความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติได้ปรากฏเด่นชัดในหลายพื้นที่ของภาคใต้ และสถานการณ์ดังกล่าวนำไปสู่การรวมกลุ่มเพื่อรณรงค์คัดค้านโครงการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานรูปแบบต่างๆ หลายกรณีในช่วงประมาณยี่สิบปี

แม้ว่าทั้งผู้หญิงและผู้ชายต่างได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงในสังคมไทย แต่ผลการวิจัยพบว่า ผู้หญิงมีแนวโน้มที่จะได้รับผลกระทบดังกล่าวมากกว่าผู้ชาย (Ritcher, 1992) ส่วนผู้หญิงภาคใต้นั้น แม้จะมีภาพลักษณ์ที่ค่อนข้างแข็งแกร่งกว่าผู้หญิงภาคอื่น ๆ แต่ผู้หญิงไทยต่างก็ต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อม ในลักษณะเดียวกัน ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องจากระบบการพัฒนา รวมทั้งต่างอยู่ภายใต้อิทธิพลของอุดมการณ์เกี่ยวกับบทบาทหญิงชายอีกด้วย บทบาทการมีส่วนร่วมทางสังคมที่เพิ่มขึ้นของผู้หญิงเป็นผลต่อเนื่องจากการพัฒนาหน้าที่ความรับผิดชอบดั้งเดิมในการดูแลความเป็นอยู่ของครอบครัวและชุมชน รวมทั้งพลวัตของกระแสหลักของกิจกรรมการพัฒนาสตรีทั้งในระดับประเทศและนานาชาติในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา ซึ่งทำให้หน่วยงานต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหน่วยงานราชการได้ส่งเสริมให้มีการจัดตั้งกลุ่มสตรีต่าง ๆ เพื่อเพิ่มพูนบทบาทและกิจกรรมการพัฒนาของผู้หญิงในชุมชนและท้องถิ่น นับว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งที่เอื้อให้ผู้หญิงมุสลิมได้เข้าร่วมกิจกรรมสาธารณะมากขึ้นด้วยเช่นกัน (เขาวนิจ กิตติธรรมกุล, 2546)

อย่างไรก็ตาม ผลจากโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการของสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาแห่งประเทศไทย เมื่อพ.ศ. 2536 ซึ่งเป็นการจัดประชุมแบบ AIC (A-appreciation, I-influence, C-control) ในหมู่บ้านชาวพุทธ

และมุสลิมจำนวนรวม 9 แห่ง ในจังหวัดปัตตานีและนครศรีธรรมราช โดยมีผู้หญิงจำนวน 146 คน และผู้ชาย 134 คน เข้าร่วมเพื่อส่งเสริมศักยภาพของผู้หญิงในการมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน ปรากฏว่าผู้หญิงมีขีดจำกัดมากกว่าผู้ชายในการแสดงออกต่อหน้าสาธารณชน และในการแสดงบทบาทผู้นำ แม้ว่าต่างเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนาอย่างเท่าเทียมกัน แต่ผู้หญิงมุสลิมมีขีดจำกัดมากกว่าผู้หญิงชาวพุทธในด้านความรู้สึกมั่นใจในตนเองและการมีส่วนร่วม เนื่องจากต้องกังวลทั้งในด้านประสบการณ์ การยอมรับจากสังคม และการศึกษา (อรพินท์ สฟโชคชัย, 2537) ส่วนผลการวิจัยบทบาทของสตรีชนบท จำนวน 400 คน ในจังหวัดปัตตานีของสุทธิพงศ์ พรหมไพจิตร (2541) พบว่า ทั้งผู้หญิงชาวพุทธและมุสลิมส่วนใหญ่มีความเข้าใจเกี่ยวกับการพัฒนาสังคมในระดับน้อย รวมทั้งมีโอกาสในการแสดงบทบาทดังกล่าวในระดับน้อยด้วยเช่นกัน ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะของผู้หญิงเพิ่งได้รับการยอมรับจากสังคมในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมาเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับผู้หญิงมุสลิม บทบาททางสังคมของพวกเธอเพิ่งปรากฏเด่นชัดในช่วงทศวรรษนี้ แม้ว่าจะต้องเผชิญกับข้อจำกัดและอุปสรรคที่มักเกิดจากผู้ชาย (เขาวนิจ กิตติธรรมกุล, 2546)

จากการศึกษาผลกระทบจากความเจริญที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมมุสลิม ดังเช่น งานวิจัยของสว่าง เลิศฤทธิ (2533 อ้างถึงใน ศิริรัตน์ ธาณิธนานนท์ ดลมนรรัตน์ บากา และฉลองภพ สุตังกรกาญจน์, 2538, 12) พบว่า ผลกระทบจากความเจริญและความเป็นอุตสาหกรรมที่แผ่ขยายเข้ามาในสังคมมุสลิมนั้น ทำให้ผู้หญิงมุสลิมเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรมมากขึ้น โดยการเข้าไปเป็นแรงงาน ซึ่งอาจมีผลกระทบต่อวัฒนธรรมของอิสลาม และยังทำให้ผู้หญิงมุสลิมเป็นทางผ่านในการเปิดโลกทรรศน์ใหม่ให้แก่สังคมมุสลิมด้วย ทั้งนี้ ข้อค้นพบจากงานวิจัยในชุมชนประมงของปัตตานี พบว่า ผู้ชายมุสลิมรู้สึกสูญเสียศักดิ์ศรีที่ต้องยอมให้ลูกสาวที่ยังโสดออกไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้าน รวมทั้งรู้สึกหวั่นเกรงว่าลูกสาวจะละทิ้งวิถีปฏิบัติแบบมุสลิม แต่สำหรับผู้หญิงมุสลิมกลุ่มดังกล่าว โอกาสเช่นนี้นำไปสู่การสร้างอัตลักษณ์ใหม่รวมทั้งอำนาจในการบริโภคสินค้า

ตามกระแสสังคม และการมีสิทธิมีเสียงมากขึ้นในฐานะผู้ช่วยเหลือเลี้ยงครอบครัว โดยที่พวกเขายังคงรักษาภาพลักษณ์ที่ถูกต้องของผู้หญิงมุสลิมไว้ด้วยการคลุมผม (ฮิญาบ) (Dorairajoo, 2002) และงานวิจัยของ Nakamura et al. (2001) ซึ่งศึกษาผู้หญิงมุสลิมจำนวน 209 คนในโรงงาน 5 แห่งในปัตตานี พบว่า กลุ่มผู้หญิงดังกล่าวมีค่านิยมที่เปลี่ยนแปลงหลายประการ ได้แก่ ตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษามากขึ้น และนิยมแต่งกายแบบทันสมัยมากขึ้นแต่ยังคงยึดถือค่านิยมทางศาสนาเป็นหลัก

อนึ่ง จากการศึกษาความเป็นผู้นำของผู้หญิงทั้งชาวพุทธและมุสลิมในภาคใต้ของ อรพินท์ สฟโซคชัย (2538 อ้างถึงใน นาอีหมี๊ะ นิสะ, 2541, 45) พบว่า ผู้นำผู้หญิงมีความรู้สูงกว่าคนอื่น และเป็นกลุ่มผู้หญิงที่ช่วยเหลือกิจกรรมต่าง ๆ ในหมู่บ้านอย่างสม่ำเสมอ ทำให้มีประสบการณ์และข้อมูลเพียงพอที่จะสามารถอภิปรายข้อมูลเกี่ยวกับปัญหาของหมู่บ้านได้ดี เมื่อพวกเขาพูดแสดงความคิดเห็นในที่ประชุม สมาชิกคนอื่น ๆ จะตั้งใจฟัง เพราะสามารถชี้แจงเป็นขั้นตอน ทำให้ผู้ฟังเข้าใจ และผู้นำผู้หญิงยังมีความตื่นตัวในงานพัฒนา มีศักยภาพพร้อมที่จะเข้าร่วมในกระบวนการตัดสินใจหากผู้หญิงกลุ่มดังกล่าวได้รับโอกาส และมีการเตรียมความพร้อมให้แก่ชุมชนโดยส่งเสริมความเข้าใจของผู้นำชายในระดับหมู่บ้านเกี่ยวกับความสำคัญของผู้หญิง จนกระทั่งผู้ชายมีความเข้าใจบทบาทและศักยภาพของผู้หญิง และพยายามเปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้แสดงบทบาทและความสามารถโดยไม่ปิดกั้นหรือแสดงภูมิรู้ เพียงแต่คอยชี้แนะในบางโอกาสที่ผู้หญิงไม่สามารถนำได้

นอกจากนี้ นักวิชาการและนักพัฒนาที่ทำงานร่วมกับผู้หญิงมุสลิม ในกรณีการประชุมหนุนต่อนโยบายก่อสร้างเขื่อนชลประทานสายบุรีในช่วงพ.ศ. 2538 - 2539 ตั้งข้อสังเกตว่า ผู้หญิงที่เข้าร่วมการประชุมดังกล่าวมีความมั่นคง อดทนและมีบทบาทสำคัญในการชุมนุม เนื่องจากมีความรู้ลึกซึ้งพื้นและรับผิดชอบร่วม (นุกุลรัตน์ดากุล, สัมภาษณ์)

กล่าวโดยสรุป โครงสร้างของสังคมมุสลิมเป็นสังคมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ และการได้รับข้อมูลข่าวสารที่รวดเร็ว ประชากรมีการเคลื่อนไหวในกลุ่มสูง มีการเดินทางพบปะกันตามร้านค้าแพ และการพบปะในมัสยิดในการประกอบพิธีละหมาดทุกวันศุกร์ (เฉพาะ

ผู้ชาย) สิ่งเหล่านี้เป็นพื้นฐานการเรียนรู้ของชุมชนมุสลิมในภาคใต้ที่เปิดโอกาสให้สมาชิกในชุมชนได้มีโอกาสเรียนรู้ และแลกเปลี่ยนความคิดเห็น นอกจากนี้ในสังคมมุสลิมยังมีการกำหนดบทบาท ความคาดหวังของบทบาท สถานภาพ และระดับที่แตกต่างกันสำหรับสมาชิกในสังคม เช่น บทบาทในครอบครัว อิสลามได้กำหนดหลักการให้สามีเป็นผู้นำครอบครัว มีหน้าที่ในการนำ การให้ความคุ้มครอง และการประกอบอาชีพหารายได้เพื่อเลี้ยงครอบครัวและบุตร ส่วนภรรยานั้นมีหน้าที่ดูแลกิจการต่าง ๆ ภายในบ้าน พร้อมกับอบรมบุตร - ธิดาให้เป็นคนดีตามหลักอิสลาม ถ้าไม่มีความจำเป็น ไม่ควรทำงานนอกบ้าน (เสาวนีย์ จิตต์หมวด, 2524 อ้างถึงใน ศิริรัตน์ ธาณิธรานนท์ ดลมนรจร บากา และฉลองภพ สุสังกร์กาญจน์, 2538, 12) แต่ในสภาพสังคมปัจจุบันผู้หญิงมุสลิมก็มีบทบาทสำคัญต่อเศรษฐกิจของครอบครัวด้วยเช่นกัน

นักวิชาการด้านสตรีศึกษาได้นำเสนอว่า ในสังคมดั้งเดิมของดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผู้หญิงมีสถานภาพที่โดดเด่น เนื่องจากอยู่ภายใต้ระบบเครือขายทางสังคมที่เชื่อมโยงประสานกัน ซึ่งพัฒนาจากความสัมพันธ์เชิงเครือญาติจากการสืบสายโลหิตเดียวกันและการแต่งงาน ความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะดังกล่าวจึงมีมิติที่หลากหลาย และส่งผลให้ความสัมพันธ์ทางสังคมในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีลักษณะซับซ้อน แต่เชื่อมโยงกันอย่างหลวม ๆ รวมทั้งทำให้สถานภาพของผู้หญิงและผู้ชายมีความเท่าเทียมกันมากกว่าในสังคมอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมาการขยายตัวของประเพณีแบบฮินดู พุทธ อิสลาม และขงจื้อได้แผ่อิทธิพลของวิถีปฏิบัติแบบผู้ชายเป็นใหญ่ในสังคมดังกล่าว รูปแบบความสัมพันธ์เชิงเครือญาติแบบดั้งเดิมจึงค่อย ๆ แปรเปลี่ยนเป็นการให้ความสำคัญกับผู้ชายมากขึ้นในหลาย ๆ ด้าน แต่มีใช้ในทุก ๆ ด้านจากการศึกษาโครงสร้างสังคมไทยในชนบท พบว่า ระบบความสัมพันธ์แบบผู้ชายเป็นใหญ่ยังไม่ปรากฏเด่นชัดนักในชนบทส่วนใหญ่ ยกเว้นในพื้นที่มุสลิมภาคใต้ เนื่องจากคู่สามีภรรยา มักอาศัยอยู่กับครอบครัวฝ่ายหญิง แต่ในกรณีของครอบครัวมุสลิมภาคใต้นั้น สามีและภรรยาต่างมีสิทธิถือครองทรัพย์สินที่ตนได้รับเป็นมรดกจากตระกูลฝ่ายของตน และมอบเป็นมรดกให้แก่ลูก

หลานได้ตามต้องการ (Pongsapich, 1997) นอกจากนั้น ภรรยาไม่จำเป็นจะต้องเป็นฝ่ายพึ่งพาสามีโดยสิ้นเชิง ดังที่ Karim (1995 อ้างถึงใน Pongsapich, 1997) เสนอว่า ชาวมุสลิมในสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีวิถีปฏิบัติตามแบบมาเลย์ อินโดนีเซีย และฟิลิปปินส์มากกว่าตามแบบอาหรับหรือตะวันตก และสืบเนื่องมาจากความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเครือญาติทั้งสองฝ่าย รวมทั้งแนวโน้มการสืบสกุลตามฝ่ายหญิง การครอบงำของผู้ชายในสังคมไทยจึงไม่รุนแรงเหมือนในสังคมอื่นๆ ทั้งนี้ Karim (1995 อ้างถึงใน Pongsapich, 1997) อธิบายว่าเป็นเพราะผู้หญิงสามารถมีอิทธิพลในพื้นที่ทางสังคมอื่นๆ ซึ่งไม่เป็นสาธารณะ (non-public sphere) และมีความไม่เป็นทางการ (informal) ดังนั้น ในขณะที่ผู้ชายใช้อำนาจตามบทบาทหน้าที่ในพื้นที่ทางสังคมที่เป็นสาธารณะ ผู้หญิงก็ยังสามารถใช้อิทธิพลของตนโดยผ่านโครงสร้างที่ไม่เป็นทางการ และเป็นที่ยอมรับภายใต้กรอบของจารีตประเพณีได้

ในการทำงานเดียวกัน นักวิชาการไทยหลายท่าน รวมทั้ง Prajuabmoh (1980) ระบุว่า ผู้หญิงมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้มีบทบาทสำคัญในกิจกรรมอื่นที่นอกเหนือจากกิจกรรมภายในบ้าน ซึ่งบทบาทนี้แตกต่างจากผู้หญิงมุสลิมในสังคมอื่นซึ่งมักจะจำกัดตัวเองอยู่ภายในบ้านเท่านั้น เช่น ในสังคมตะวันออกกลาง ในขณะเดียวกัน กิจกรรมทางเศรษฐกิจได้เปิดโลกและช่องทางให้กับสตรีชาวไทยมุสลิมได้ติดต่อกับสังคมภายนอกด้วย นอกจากนี้ ผู้หญิงมุสลิมยังมีบทบาทในการอนุรักษ์เอกลักษณ์และวัฒนธรรมมุสลิม เช่น ภาษาและการแต่งกาย ผ่านองค์กรแบบไม่เป็นทางการ ซึ่งได้แก่ครอบครัวและแวดวงเพื่อนฝูง รวมทั้งยังมีบทบาทในฐานะแม่ ซึ่งมีส่วนสำคัญในการกล่อมเกลாதงสังคม และปลูกฝังอัตลักษณ์ให้แก่ผู้เยาว์ รวมทั้งยังมีส่วนสร้างความเป็นปึกแผ่นของกลุ่มผ่านกิจกรรมหลากหลาย เช่น การแจกจ่ายอาหารและการเยี่ยมเยียนระหว่างกัน ทั้งนี้พบว่าในแทบทุกสังคม ผู้หญิงเป็นบุคคลหลักผู้ทำหน้าที่ถ่ายทอดวัฒนธรรม ทั้งภาษา ความรู้ วิถีปฏิบัติ พิธีกรรม และแบบแผนพฤติกรรมต่างๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นแก่นหลักของอัตลักษณ์ โดยที่สาระสำคัญของวัฒนธรรมนั้นๆ ย่อมแปรผันไปตามกาลเวลา และสะท้อนถึงโครงสร้างอำนาจในยุคสมัยนั้นๆ ด้วยเช่นกัน (O'Connell, 1994)

อย่างไรก็ตาม ในวงวิชาการมักจะเน้นเฉพาะการศึกษาบทบาทของผู้หญิงในระดับครัวเรือน ในฐานะแม่ ภรรยา ผู้ดูแลบ้านเรือน และผู้หารายได้เลี้ยงครอบครัว มากกว่าการศึกษาบทบาทที่สำคัญของผู้หญิงในระดับชุมชน ทั้งในฐานะผู้จัดตั้งกลุ่มในชุมชน และผู้สืบสานความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาติ (Rodda, 1994) การศึกษาบทบาทของผู้หญิงมุสลิมก็ยังคงอาศัยอยู่ในขอบเขตดังกล่าวเช่นกัน

ปัจจัยที่เอื้อต่อการพัฒนาบทบาทผู้นำชุมชนของผู้หญิงมุสลิม

จากกรณีศึกษาผู้หญิงที่เป็นผู้นำในชุมชนทั้ง 3 แห่ง ดังกล่าวข้างต้น โดยเชื่อมโยงกับข้อมูลและแนวคิดที่ได้จากการสัมภาษณ์ และการสำรวจเอกสาร สรุปได้ว่า ปัจจุบันแนวโน้มของผู้หญิงมุสลิมที่มีบทบาทเป็นผู้นำในการพัฒนาชุมชนมีสูงขึ้น สืบเนื่องจากปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับภาวะการเปลี่ยนแปลงของชุมชน สังคม และโลก ซึ่งสามารถวิเคราะห์ปัจจัยต่างๆ ที่เอื้อต่อการพัฒนาการเป็นผู้นำชุมชนของผู้หญิงมุสลิมได้ดังต่อไปนี้

1. การประกอบอาชีพของผู้หญิงเพิ่มขึ้นเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

จากการศึกษาพบว่า แม้ชุมชนมุสลิมมีหลักเกณฑ์การปฏิบัติสำหรับบทบาทหน้าที่ที่ค่อนข้างชัดเจนและเคร่งครัดดังได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น แต่ในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจได้ส่งผลกระทบต่อดำเนินชีวิตของชาวไทยมุสลิมเป็นอย่างมาก ผู้หญิงที่เป็นแม่บ้านนอกจากต้องดูแลลูกแล้ว ยังต้องพยายามหารายได้เพื่อมาเลี้ยงดูสมาชิกในครอบครัวอีกด้วย เพราะรายได้ของสามีเพียงคนเดียวไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพในปัจจุบันอีกต่อไป พบว่าผู้หญิงมุสลิมที่มีบทบาทการเป็นผู้นำในการพัฒนาชุมชนมักมีอาชีพค้าขาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งร้านขายของชำและร้านอาหารเล็กๆ ในชุมชน เนื่องจากการค้าขายภายในบริเวณบ้าน ทำให้พวกเขาสามารถดูแลบ้านและลูกไปพร้อมกันได้ และเงื่อนไขการทำงานเพื่อช่วยเหลือเลี้ยงดูครอบครัวยังเอื้อให้ผู้หญิงมุสลิมมีช่องทางในการสื่อสารกับสังคมภายนอกมากขึ้น รวมทั้งทำให้ร้านค้าของพวกเขาเป็นศูนย์กลางการกระจายข่าวสารอย่างไม่เป็นทางการอีกด้วย (ปกติ

มัลลิตมัมกเป็นศูนย์กลางการกระจายข่าวสารในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับข้อสังเกตของนักพัฒนาองค์กรเอกชนซึ่งทำงานกับชุมชนมุสลิมมายาวนาน (ละม้าย มานะกาญจน์, สัมภาษณ์) ซึ่งได้กล่าวถึงผู้หญิงมุสลิมที่ประกอบอาชีพแม่ค้าคนกลางว่า กลุ่มผู้หญิงเหล่านี้เป็นศูนย์กลางรวมและถ่ายทอดข้อมูลข่าวสารทั้งภายในและภายนอกชุมชนได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ การออกมาทำงานนอกบ้านทำให้ผู้หญิงมีทัศนคติที่แตกต่างจากเดิม กล่าวคือ ได้รับทราบเรื่องราวแปลกใหม่ที่แตกต่างจากวิถีชีวิตที่เลี้ยงลูกอยู่กับบ้าน จึงทำให้ผู้หญิงมีโอกาสรับรู้ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ และได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับสังคมภายนอกมากขึ้น

2. การเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนา

กิจกรรมการพัฒนานับเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่เอื้อต่อการเป็นผู้นำชุมชนของผู้หญิงมุสลิมจากกรณีศึกษาทั้งสามนี้ พบว่า ผู้หญิงบางคนเคยเป็นแกนนำในการติดต่อกับผู้บริหารในเทศบาลเพื่อขอสนับสนุนงบประมาณในการพัฒนาสภาพแวดล้อมของชุมชน บางคนเคยเข้าร่วมกิจกรรมของเครือข่ายชุมชนในเขตเทศบาล ทั้งนี้ ผู้หญิงทั้ง 3 คน ต่างเป็นแกนนำคนสำคัญในกลุ่ม อสม. นอกจากนี้ เมื่อโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่เข้าไปส่งเสริมกระบวนการพัฒนาโดยการจัดประชุมเพื่อระดมความคิดเห็น ทำให้ผู้หญิงเหล่านี้ได้ฝึกฝนทักษะการประชุม รวมทั้งมีโอกาสไปศึกษาดูงาน และแลกเปลี่ยนผลการดำเนินงานกับเมืองนำร่องทั่วประเทศ กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวและประสบการณ์ที่หลากหลายเหล่านี้ล้วนส่งเสริมให้กลุ่มผู้หญิงมุสลิมพัฒนาความรู้ ความเข้าใจและทัศนคติที่ดีต่อบทบาทในการพัฒนาของผู้หญิง ซึ่งนำไปสู่การพัฒนาการเป็นผู้นำในชุมชนได้ในระยะยาว ทั้งนี้ ปัจจัยด้านโอกาสในการเข้าร่วมกิจกรรมการพัฒนาดังกล่าวนี้ สอดคล้องกับข้อค้นพบจากงานวิจัยเกี่ยวกับผู้หญิงชาวพุทธที่มีบทบาทผู้นำในการพัฒนาชุมชนในภาคใต้ของผู้เขียน (เยาวนิจ กิตติธรรกุล, 2546) และงานวิจัยเกี่ยวกับผู้หญิงนักพัฒนาในภาคอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน (เสาวลักษณ์ ชายทวี, 2542; มัทนา สามารถ และวิบูลย์สุข บัณจิต, 2542; เนตรดาว แพทย์กุล, 2544)

3. การเข้าถึงข้อมูลข่าวสารเพิ่มมากขึ้นอันเนื่องมาจากเทคโนโลยีการสื่อสาร

ผลการสำรวจลักษณะการยอมรับวิทยาการสมัยใหม่ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ 5 จังหวัด ของ ประยงค์ โชชาติ (2540) พบว่า วิทยุ โทรทัศน์ เป็นวิทยาการสมัยใหม่ที่สมาชิกในชุมชนทั้งชาวพุทธและมุสลิมให้การยอมรับในระดับสูงมาก การเปิดรับเทคโนโลยีการสื่อสารดังกล่าวเอื้อให้ผู้หญิงมุสลิมได้รับรู้ข่าวสารของสังคมภายนอกมากขึ้น ดังที่ษษฐิต มาสะ (สัมภาษณ์) ซึ่งเข้าร่วมกิจกรรมของโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่ ในฐานะแกนนำเครือข่ายอนุรักษ์แม่น้ำปัตตานี และมีประสบการณ์การเป็นประธานกรรมการมัลลิต และประธาน อสม. ได้กล่าวว่า "ผู้หญิงมุสลิมในปัจจุบันแตกต่างจากผู้หญิงมุสลิมในอดีต เนื่องจากมีโอกาสในการรับรู้ข้อมูลข่าวสารจากโทรทัศน์มากขึ้น" ซึ่งสอดคล้องกับที่ แมยะ สาและ (สัมภาษณ์) แกนนำของชุมชนยูโยบูนแม กล่าวไว้ว่า "การดูโทรทัศน์ทำให้ได้เห็นอะไร ๆ มากขึ้น ได้รู้ว่าที่อื่นมีการพัฒนา จึงอยากให้บ้านเราพัฒนาบ้าง"

อย่างไรก็ตาม ความก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยีการสื่อสารทำให้แต่ละครอบครัวต้องมีค่าใช้จ่ายเพิ่มมากขึ้น การสื่อสารที่เพิ่มมากขึ้นนี้ ไม่เพียงมีผลต่อภาวะเศรษฐกิจภายในครอบครัวเท่านั้น แต่ยังมีผลต่อสภาพสังคมมุสลิมด้วย จะเห็นได้จากการสัมภาษณ์นักวิชาการมุสลิมทั้งหญิงและชาย นักพัฒนาที่ทำงานเกี่ยวข้องกับผู้หญิงมุสลิม รวมทั้งผู้ช่วยมุสลิมที่มีบทบาทสนับสนุนงานพัฒนาของผู้หญิงมุสลิม พบว่า กลุ่มคนดังกล่าวมีข้อกังวลเกี่ยวกับการสื่อสารที่มีได้ผ่านการกลั่นกรองข้อมูลให้มีความเหมาะสมกับสภาพสังคมมุสลิม ซึ่งจะทำให้เยาวชนรุ่นใหม่มีความสับสนกับการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มากขึ้นด้วยเช่นกัน ดังเช่นที่ Dorairajoo (2002) พบว่า รายการโทรทัศน์ยอดนิยมเป็นแหล่งข้อมูลเกี่ยวกับเครื่องสำอางและเครื่องแต่งกายแบบทันสมัย ซึ่งเป็นรายการสำคัญอย่างหนึ่งของผู้หญิงมุสลิมโสดในชุมชนประมงของปัตตานี จึงสรุปได้ว่า แม้ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีสื่อสาร จะเป็นช่องทางหนึ่งที่เปิดโอกาสให้ผู้หญิงมุสลิมมีกระบวนการเรียนรู้เพื่อนำมาพัฒนาสังคม แต่ก็นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงในด้านอื่น ๆ เช่น ด้านวัฒนธรรม ซึ่งขัดแย้งกับแนวทางปฏิบัติของสังคมมุสลิม

ด้วยเช่นกัน

4. การทำหน้าที่ในครอบครัวให้สมบูรณ์ควบคู่ไปกับงานพัฒนา

ดังได้กล่าวแล้วว่า บทบาทผู้หญิงมุสลิมต่อครอบครัวนั้น คือ การทำหน้าที่ดูแลบุตรให้เป็นบุคคลที่ดีของสังคมตามหลักศาสนา จากการศึกษาพบว่า ส่วนใหญ่ผู้หญิงมุสลิมที่มีบทบาทเป็นผู้นำนั้น เป็นผู้ที่มีภาระในการเลี้ยงดูบุตรน้อยลง เนื่องจากบุตรอยู่ในวัยที่สามารถดูแลตัวเองและช่วยเหลือครอบครัวได้แล้ว รวมทั้งพวกเขาต้องได้รับความยินยอมจากสามีซึ่งเป็นหัวหน้าครอบครัวเสียก่อน ตามข้อกำหนดทางศาสนา อีกทั้งเพื่อความเป็นปกติสุขของครอบครัวและเป็นการป้องกันข้อครหาจากบุคคลอื่น ๆ ในสังคมด้วย ทั้งนี้ กรณีศึกษาทั้งสามคนนี้ สามีมีความเข้าใจและสนับสนุนการทำงานพัฒนาของพวกเขาค่อนข้างดี ในขณะที่เดียวกัน พวกเขาต่างทำหน้าที่ในครอบครัวอย่างเต็มที่ด้วยเช่นกัน

ในทำนองเดียวกัน ผลการวิจัยเกี่ยวกับบทบาทของผู้หญิงชาวพุทธซึ่งเป็นผู้นำในกิจกรรมการพัฒนาในหมู่บ้านชนบทของจังหวัดสงขลาและพัทลุง ก็พบว่า ผู้หญิงกลุ่มดังกล่าวอยู่ในวัยที่ไม่ต้องเลี้ยงดูบุตรวัยเยาว์ แต่ยังคงทำหน้าที่ดูแลความเป็นอยู่ในครอบครัวและหารายได้อย่างไม่บกพร่อง ควบคู่ไปกับการทำงานพัฒนา (เยาวนิจ กิตติธรรกุล, 2546) ทั้งนี้ บทบาทหน้าที่ในการเลี้ยงดูบุตรและการดูแลบ้านเรือนนี้เป็นความรับผิดชอบของผู้หญิงส่วนใหญ่ในทุกสังคมและชนชั้น ไม่ว่าจะในเมืองหรือชนบท (Soonthornhdhada, 1992)

5. การสร้างการยอมรับจากสมาชิกในชุมชน

ปัจจัยดังกล่าวนี้เป็นปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งต่อภาวะการเป็นผู้นำของผู้หญิงมุสลิม เนื่องจากสังคมมุสลิมมีการกำหนดบทบาทหน้าที่ของหญิงและชายที่ค่อนข้างชัดเจน ดังนั้นการที่ผู้หญิงจะมีบทบาทก้าวล้ำหน้าที่ตามหลักศาสนา และแบบแผนวิถีชีวิตเดิมของสังคมมุสลิม จึงกลายเป็นที่จับตามองของสมาชิกคนอื่น ๆ ในชุมชน แต่พบว่า ผู้หญิงที่เป็นผู้นำทั้ง 3 ชุมชนได้รับการยอมรับเป็นอย่างดีจากสมาชิกในชุมชน เนื่องจากได้ทำหน้าที่ที่เริ่มและขับเคลื่อนกิจกรรมการช่วยเหลือสมาชิกในด้านสาธารณสุขและสวัสดิการต่าง ๆ ของชุมชน

จนปรากฏผลเด่นชัดเป็นรูปธรรม รวมทั้งการเข้าร่วมกิจกรรมของโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชนด้วยเช่นกัน เช่น การได้รับคำแนะนำและแลกเปลี่ยนแนวความคิดการพัฒนาชุมชนจากนักวิชาการในพื้นที่อย่างใกล้ชิด และการได้รับความสะดวกในการติดต่อกับหน่วยงานภาครัฐมากขึ้น เป็นต้น นอกจากนี้ การเป็นผู้นำมิได้ทำให้การปฏิบัติตามหลักศาสนาของผู้หญิงกลุ่มดังกล่าวเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด พวกเขายังคงแต่งกายอย่างมิดชิด และละหมาดวันละ 5 ครั้ง จึงทำให้เป็นที่ยอมรับของสมาชิกในชุมชน รวมทั้งคณะกรรมการมัสยิดซึ่งถือเป็นผู้นำทางศาสนาของชุมชนอีกด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การสร้างการยอมรับบทบาทของผู้นำผู้หญิงในชุมชนมุสลิมจะต้องคำนึงถึงหลักการอิสลามเป็นสำคัญ

กล่าวโดยสรุป โอกาสในการเรียนรู้ของผู้หญิงมุสลิมที่เพิ่มขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผลสืบเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และเทคโนโลยีการสื่อสาร เป็นปัจจัยที่เอื้อให้ผู้หญิงมุสลิมมีบทบาทเด่นชัดขึ้นในกิจกรรมการพัฒนาชุมชน ทั้งนี้ หลักของศาสนาอิสลามที่ให้ความสำคัญต่อหน้าที่ของผู้หญิงในฐานะแม่และผู้ดูแลความเป็นอยู่ของครอบครัวและชุมชน ยังสอดคล้องกับศักยภาพการเป็นผู้นำในการพัฒนาชุมชนของผู้หญิงด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเริ่มต้นจากการพัฒนาสวัสดิการและความอยู่ดีกินดีของสมาชิกในครอบครัวและชุมชน แล้วเชื่อมโยงไปสู่การพัฒนาชุมชนในมิติต่าง ๆ อย่างบูรณาการ ดังแนวทางการดำเนินงานของโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองน่าอยู่ในพื้นที่จังหวัดปัตตานี ทั้งนี้ จะต้องมุ่งเน้นกระบวนการส่งเสริมบทบาทของผู้หญิงมุสลิมในระดับนโยบายด้วยเช่นกัน

ข้อเสนอแนะในการส่งเสริมบทบาทของผู้หญิงมุสลิมในการพัฒนาชุมชน

จากการสังเคราะห์ผลการสัมภาษณ์นักวิชาการมุสลิมทั้งหญิงและชาย นักพัฒนาที่ทำงานเกี่ยวข้องกับผู้หญิงมุสลิม ผู้ชายมุสลิมที่มีบทบาทสนับสนุนงานพัฒนาของผู้หญิงมุสลิม และเจ้าหน้าที่ของโครงการฯ โดยเชื่อมโยงกับหลักการของศาสนาอิสลามดังกล่าวข้างต้น ได้ข้อสรุปว่า ในกระบวนการส่งเสริมบทบาทในการ

พัฒนาชุมชนของผู้หญิงมุสลิม ควรกำหนดมาตรการ เพื่อสนับสนุนแนวทางดังต่อไปนี้

1) การให้ความรู้เรื่องสิทธิและบทบาทชาย - หญิงมุสลิมตามหลักศาสนาให้สอดคล้องกับยุคสมัย เนื่องจากสังคมในระดับชุมชนมุสลิมบางส่วนยังคงมีความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเกี่ยวกับสิทธิและบทบาทชาย-หญิงมุสลิม จึงควรส่งเสริมการให้ความรู้เรื่องดังกล่าว แก่มุสลิม ทั้งวัยเด็ก วัยผู้ใหญ่และวัยรุ่น ทั้งในระบบ และนอกระบบโรงเรียน โดยมีการนำเสนอเนื้อหาให้สอดคล้องกับยุคสมัย เพื่อมุสลิมจะได้ปฏิบัติตนอย่างเหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม โดยมีศาสนาอิสลามเป็นหลักการสำคัญ

2) การทำงานผ่านโครงสร้างสังคมมุสลิม เนื่องจากโครงสร้างดังกล่าวเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ และมีศักยภาพที่เอื้อต่องานพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การทำงานพัฒนาเมือง หากมีการประสานงานกับกลุ่มต่าง ๆ ในโครงสร้างมุสลิม ให้ส่งเสริมและยอมรับบทบาทของผู้หญิงมุสลิมในการทำงานพัฒนา ก็จะทำให้การทำงานพัฒนาเมือง และการพัฒนาด้านต่าง ๆ มีความเป็นองค์รวมและสอดคล้องกับหลักศาสนามากขึ้น

3) การทำงานพัฒนาผ่านภรรยาผู้นำชุมชน เนื่องจากภรรยาผู้นำชุมชนเป็นบุคคลที่สมาชิกในชุมชนให้การยอมรับและเชื่อถือ ทำให้สมาชิกในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งแม่บ้าน มักยึดถือเป็นแบบอย่าง อีกทั้งภรรยาผู้นำดังกล่าวมักมีความพร้อมในด้านฐานะทางเศรษฐกิจและครอบครัว ดังนั้น จึงควรส่งเสริมบทบาทของภรรยาผู้นำในการทำงานพัฒนา และการเป็นผู้นำของกลุ่มแม่บ้านในการพัฒนาชุมชน

4) กิจกรรมการพัฒนาเมืองตามความถนัดและความสนใจของกลุ่มผู้หญิง การทำงานพัฒนาเมืองในกลุ่มผู้หญิงมุสลิมควรมุ่งเน้นแนวปฏิบัติให้สอดคล้องกับหลักศาสนาและศักยภาพของผู้หญิง เนื่องจากผู้หญิงในชุมชนส่วนใหญ่ มีความสามารถและประสบการณ์ในการจัดการสวัสดิการ อันมีพื้นฐานมาจกบทบาทการดูแลครอบครัว ประกอบกับความสามารถในการประสานงานภายในชุมชน โดยกิจกรรมที่ควรส่งเสริม ได้แก่ กิจกรรมด้านอาชีพ ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านการศึกษา และการส่งเสริมความสัมพันธ์ภายในครอบครัว โดยต้องให้ความสำคัญกับการพัฒนาจิตใจ และศีลธรรมของ

สมาชิกในชุมชนควบคู่กันไปด้วย

5) การทำกิจกรรมร่วมกันภายในครอบครัว การทำกิจกรรมร่วมกันภายในครอบครัว ช่วยให้สมาชิกได้พบปะแลกเปลี่ยนความคิด ปรัชญาหรือปัญหาหรือเรื่องราวต่าง ๆ ร่วมกัน การกระทำดังกล่าวเป็นการช่วยย้าเตือนให้สมาชิกภายในครอบครัวได้ตระหนักถึงภาระหน้าที่ของตนเองในฐานะที่เป็นสมาชิกคนหนึ่งภายในครอบครัว จึงไม่ทำให้สมาชิกครอบครัวคนใดคนหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งแม่บ้าน ต้องเป็นฝ่ายแบกรับภาระหน้าที่ทั้งหมดเพียงลำพัง และจะมีผลให้ผู้หญิงมีเวลาว่างในการทำกิจกรรมเพื่อการพัฒนาตนเองและส่วนรวมมากขึ้นอีกด้วย

6) การดำเนินกิจกรรมที่เป็นรูปธรรมในระดับฐานรากและระดับชนชั้นกลางภายใต้บริบทของศาสนา และการเปลี่ยนแปลงของสังคม การส่งเสริมการดำเนินกิจกรรมในระดับฐานรากและระดับชนชั้นกลางนั้น หากเป็นไปได้ ควรมีการทำกิจกรรมร่วมกัน เพื่อให้แต่ละกลุ่มสังคมรับรู้สภาพของกันและกันทำให้มีความเห็นอกเห็นใจกันมากขึ้น ที่ผ่านมานั้น มักมีการส่งเสริมกิจกรรมแบบแยกส่วนตามระดับชนชั้น ทำให้การพัฒนาเป็นไปแบบแยกส่วนด้วย จึงควรหาประเด็นร่วมในการพัฒนาที่มีผลกระทบต่อคนในวงกว้าง เช่น ประเด็นด้านสิ่งแวดล้อม ประเด็นด้านการจัดการสวัสดิการ ซึ่งโครงการเครือข่ายรักษ์แม่น้ำปัตตานี นับเป็นความพยายามเบื้องต้นในการอนุรักษ์แม่น้ำปัตตานี ซึ่งสามารถนำมาเป็นประเด็นร่วมในการพัฒนาเมืองได้อย่างสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง

กล่าวโดยสรุป ในปัจจุบันแม้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมจะส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนมุสลิม แต่ศาสนาก็ยังเป็นแนวทางหลักในการดำเนินชีวิตของสมาชิกในชุมชน การทำงานพัฒนาสังคมของผู้หญิงมุสลิมจึงอยู่บนเงื่อนไขของหลักศาสนาเป็นสำคัญ ทั้งนี้ ประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ได้สั่งสมจากกระบวนการเรียนรู้ในรูปแบบที่หลากหลาย แรงบันดาลใจทางเศรษฐกิจ ประกอบกับความสนใจและการกระตุ้นทั้งจากสื่อมวลชน หน่วยงานของรัฐ และหน่วยงานพัฒนาต่าง ๆ ส่งผลให้ผู้หญิงมุสลิมได้พัฒนาแนวคิดในการมีส่วนร่วมเพื่อพัฒนาชุมชนของตนมากขึ้น โดยส่วนใหญ่มักมีเป้าหมายเพื่อความอยู่เย็นเป็นสุขของ

สมาชิกในครอบครัว ซึ่งสืบเนื่องจากการดำเนินชีวิตตามหลักศาสนาที่กำหนดบทบาทผู้หญิงในการเป็นภรรยาและมารดาเป็นสำคัญ

เอกสารอ้างอิง

- ดลมนรจณ์ บากา. (2542). บทบาทด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองของสตรีไทยมุสลิมในจังหวัดชายแดนภาคใต้. วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 5(3), 203 - 214.
- นาอิหมี๊ะ นิฮะ. (2541). รูปแบบของการสื่อสารและการยอมรับบทบาทของสตรีมุสลิมในการบริหารจัดการสหกรณ์อ้อมทรัพย์อิสลาม บ้านสุไหงปาเน อำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี. วิทยานิพนธ์ศิลป-ศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาเทคโนโลยีสารสนเทศและการพัฒนาการ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นิติ เอียวศรีวงศ์. (2548). การเมืองครีป ทำครัวคะ. มติชนสุดสัปดาห์. 25(1297), 28.
- เนตรดาว แพทย์กุล. (2544). บทบาทผู้หญิงชาวบ้านในการพัฒนา กรณีศึกษาของผู้หญิงในเครือข่ายชุมชนเมือง. เชียงใหม่: ศูนย์สตรีศึกษา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ประยงค์ โชขัต. (2543). การศึกษาลักษณะการยอมรับวิทยาการสมัยใหม่ของชุมชนในจังหวัดชายแดนภาคใต้. วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 6(3), 235-250.
- มัทนา สามารถ และวิบูลย์สุข บัณฑิต. (2542). ผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อม: จากทัศนคติและประสบการณ์ขององค์กรพัฒนาเอกชน. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเฟรเดอริกเอแบร์ก.
- มูรตะฮู มุญาฮารี. (1986). สิทธิสตรีในอิสลาม. แปลจาก The Right of Women in Islam โดย โรน่าน อรุณรังษี. กรุงเทพฯ: ศูนย์ประสานงานนิสิตนักศึกษามุสลิมแห่งประเทศไทย.
- โมห์หมัด अबดุลกาเดร์. (ม.ป.ป.) ความเข้าใจเรื่องศาสนาอิสลามและชาวไทยมุสลิมเบื้องต้นใน 4 จังหวัดภาคใต้. ม.ป.ท.
- เยาวนิจ กิตติธรกุล. (2546). ผู้หญิงชาวบ้านภาคใต้ในกระแสการพัฒนา : กรณีศึกษาหมู่บ้านสองแห่งในจังหวัดสงขลาและพัทลุง. เอกสารประกอบการประชุมสังคมวิทยาแห่งชาติ ครั้งที่ 2 โรงแรม

- มิราเคิลแกรนด์ กรุงเทพฯ.
- วัฒนา สุทัศน์. (2541). ชุมชนมุสลิมกับการเปลี่ยนแปลง. วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 4(1), 11-32.
- ศรีพงษ์ อุดมครบ. (2539). การจัดระเบียบทางเศรษฐกิจของชาวไร่ชาวมุสลิม: ศึกษาเฉพาะกรณีชุมชน "ปัตตานี". วิทยานิพนธ์มานุษยวิทยามหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิริรัตน์ ธาเนรณานนท์ ดลมนรจณ์ บากา และฉลองภพ สุตังกรกาญจน์. (2538). ชาวไทยมุสลิมและการมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม : การศึกษาภาคใต้ตอนล่าง. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อพัฒนาประเทศไทย.
- สว่าง เลิศฤทธิ. (2535). รายงานการวิจัย เรื่อง สตรีไทยมุสลิมกับโรงงานอุตสาหกรรมในปัตตานี : ศึกษาผลกระทบต่อวิถีชีวิต. ปัตตานี : สำนักวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- สุทธิพงษ์ พรหมไพจิตร. (2541). รายงานการวิจัย เรื่อง บทบาทของสตรีกับการพัฒนาสังคม : กรณีศึกษาจังหวัดปัตตานี. ปัตตานี: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- เสาวนีย์ จิตต์หมวด. (2531). กลุ่มชาติพันธุ์: ชายไทยมุสลิม. กรุงเทพฯ: กองทุนสง่าวัชรธรรม.
- เสาวลักษณ์ ชายทวี. (2542). เครือข่ายสตรีทางการเมืองส่วนท้องถิ่น : กรณีศึกษาเครือข่ายแม่หญิงล้านนาและชมรมกำนันผู้ใหญ่บ้านและผู้นำสตรีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเฟรเดอริกเอแบร์ก.
- อนันต์ วัฒนานิก. (2531). ประวัติเมืองลังกาสุกะ เมืองปัตตานี. กรุงเทพฯ: มิตรสยาม.
- อรพินท์ สพอชชัย. (2537). โครงการส่งเสริมและศึกษาสถานภาพของสตรีในการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในการพัฒนาหมู่บ้าน. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาแห่งประเทศไทย.
- อัมพร แก้วหนู. (2537). ร้อยเปลี่ยนแปลง พันเปลี่ยนไป ในชนบทใต้. แลใต้. 18(6), 2-14.
- Dorairajoo, S. (2002). "No Fish in the Sea": Thai-Malay Tactics of Negotiation in a Time of Scarcity. Unpublished PhD Thesis in Anthro-

- pology, Harvard University, USA.
- Kandiyoti, D. (1998). Reflections on the Politics of Gender and Muslim Societies: From Nairobi to Beijing. In D. Kandiyoti, ed., **Faith and Freedom: Women's Human Rights in the Muslim World**. London and New York: IB Tauris Publishers.
- Karim, W. (1995). Introduction: Gendering Anthropology in Southeast Asia. In W.Karim, ed., **"Male" and "Female" in Developing Southeast Asia**. Oxford and Washington DC : Berg Publishers.
- Karl, M. (1995). **Women and Empowerment : Participation and Decision Making**. London and New Jersey : Zed Books.
- Menon, M. (1981). **Status of Muslim Women in India: A Case Study of Kerala**. New Delhi: Uppal Publishing House.
- Nakamura, H.; Tongtae, Penpuck; Sai-i-di, Arin and Soman, Taydin (2001). **Socio-Religious Values of Muslim Women in Southern Thailand : A Case Study of Factory Workers in Pattani**. A Report of Joint-Research Project between Faculty of International Studies, Bunkyo University, Japan and Faculty of Humanities and Social Science, PSU, Thailand.
- O'Connell, H. (1994). **Women and the Family**. London and New Jersey: Zed Books.
- Pongsapich, Amara. (1997). Feminism, Theories and Praxis: Women's Social Movement in Thailand. In Virada Somsawadi and S. Theobald., eds. **Women, Gender Relations and Development in Thai Society**. Chiangmai, Thailand : Women's Studies Center, Faculty of Social Sciences, Chiangmai University.
- Prajuabmoh, Chavivan (1980). **The Role of Women in Monitoring Ethnic Identity and Boundaries: A Case of Thai Muslim (the Malay Speaking Group) in Southern Thailand**. Unpublished PhD Thesis in Anthoropology, University of Hawaii, USA.
- Richter, K. (1992). Role Strain, Deprivation and Conflict. In Bencha Yoddumnern-Attig, K.Richter, A. Soonthornhdada, C.Sethaput and A.Pramualratana, eds., **Changing Roles and Statuses of Women in Thailand: A Documentary Assessment**. Thailand : Institute for Population and Social Research, Mahidol University.
- Rodda, A. (1994). **Women and the Environment**. London and New Jersey: Zed Books.
- Soonthornhdada, Amara. (1992). Domestic Role Behavior, Expectations and Adaptations: Past to Present. In Bencha Yoddumnern-Attig, K.Richter, A. Soonthornhdada, C.Sethaput and A.Pramualratana, eds., **Changing Roles and Statuses of Women in Thailand : A Documentary Assessment**. Thailand : Institute for Population and Social Research, Mahidol University.
- สัมภาษณ์**
- คณิงนิจ มากชูชิต. เจ้าหน้าที่ปฏิบัติการโครงการปฏิบัติการชุมชนและเมืองนำอยู่ปัตตานี. (ม.ป.ป.). สัมภาษณ์.
- นิตสาร สละแม. แกนนำชุมชนโรงอ่าง. (ม.ป.ป.). สัมภาษณ์.
- นุกูล รัตนดากุล. อาจารย์คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์. (2547). สัมภาษณ์, 23 มกราคม.
- พาดิเมาะ อัมพรรัตน์. แกนนำชุมชนป้อมดิ่งกำแพง. (ม.ป.ป.). สัมภาษณ์.
- มาเรียม สาเมาะ. ครูสอนศาสนา ศูนย์ประสานงานกองทุนสวัสดิการเด็กกำพร้ายากจนอนาถา. (ม.ป.ป.). สัมภาษณ์.
- แมยะ สาและ. แกนนำชุมชนยูโยแม. (2547). สัมภาษณ์, 18 มกราคม.

ละม้าย มานะกาญจน์. นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO). (2547). สัมภาษณ์, 24 มกราคม.
แวรอมลี้ แวบูละ. ครูใหญ่โรงเรียนบ้านทุ่งเค็ด จังหวัดปัตตานี. (ม.ป.ป.). สัมภาษณ์.
แวยูโซ๊ะ สามะอาลี. ประธานสภาวัฒนธรรม จังหวัดปัตตานี. (ม.ป.ป.). สัมภาษณ์.
ษัษฐคดี มาฮะ. แกนนำเครือข่ายรักษ์แม่น้ำปัตตานี. (2547). สัมภาษณ์, 10 กุมภาพันธ์.

อาริน สะอีดี. อาจารย์คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์. (ม.ป.ป.). สัมภาษณ์.
อาแว มะแส. อาจารย์คณะทรัพยากรธรรมชาติ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์. (ม.ป.ป.). สัมภาษณ์.
ฮาซีปะ กิริยา. ครูสอนศาสนา ศูนย์ประสานงานกองทุนสวัสดิการเด็กกำพร้ายากจนอนาถา. (ม.ป.ป.). สัมภาษณ์.